

Kunst als ruimtelijk instrument: Nederlandse woningcorporaties en de culturele sector

Art as spatial instrument: Dutch housing corporations as cultural actors

Lévi Smulders
Augustus 2011
Masterthesis Stadsgeografie

Universiteit Utrecht

Kunst als ruimtelijk instrument:

Nederlandse woningcorporaties en de culturele sector

Art as spatial instrument: Dutch housing corporations as cultural actors

Auteur:

Lévi M. Smulders, BSc

Masterstudent Stadsgeografie, Universiteit Utrecht

Studentnummers 3006956

Begeleider Universiteit Utrecht:

Drs. Martin Zebracki

Begeleider CBK Rotterdam

Dr. Siebe Thissen

Copyright © L.M. Smulders, Faculteit Geowetenschappen, Universiteit Utrecht, september 2011

Voorwoord

Stedelijke cultuur: ik heb er iets mee. Het kan me mateloos fascineren en telkens als ik in een nieuwe stad kom probeer ik mij dan ook onder te dompelen in de plaatselijke kunst- of muzikwereld, het nachtleven of mij gewoon onder de mensen te begeven. Ook tijdens mijn studie Sociale Geografie en later Stadsgeografie is de magische interactie tussen cultuur en stedelijkheid mij altijd blijven boeien en verloor ik mijzelf regelmatig in een boek of artikel van schrijvers als Sharon Zukin, Malcolm Miles en Jane Jacobs. Het was daarom ook geen moeilijke keuze om eind 2009 mijn bachelor thesis aan het Nederlands Film Festival en zijn bijdrage aan de Utrechtse stedelijkheid te wijden. Nadat ik mij tijdens mijn master verder in soortgelijke thema's had verdiept, was het niet onlogisch om ook voor mijn master thesis een vergelijkbaar onderwerp te zoeken. Na een tijd van brainstormen en contacten leggen kwam ik uiteindelijk bij het Centrum voor Beeldende Kunst (CBK) in Rotterdam terecht. Siebe Thissen, hoofd van de plaatselijke afdeling Kunst in Openbare Ruimte, vertelde mij dat het CBK steeds vaker door plaatselijke woningcorporaties werd benaderd en dat deze corporaties zich steeds duidelijker als opdrachtgevers voor kunst en cultuur manifesteerden, een relatie waar nog maar weinig over bekend en nog minder over geschreven is.

Zodoende diende zich een vruchtbaar onderwerp voor mijn master thesis aan. Het leek mij interessant om te onderzoeken hoe cultuur vorm krijgt binnen het sociale beleidskader van de Nederlandse corporatiesector. Kan kunst een sociaal instrument zijn, en zo ja, welke vormen moet het dan aannemen? Met deze vraag in mijn achterhoofd ben ik aan de slag gegaan. Al doende merkte ik dat mijn aangesneden onderwerp steeds actueler werd. In de loop van 2011 werden culturele subsidies vanuit de landelijke overheid aan banden gelegd waardoor de culturele sector op zoek moet gaan naar een nieuw opdrachtgeverschap. Hierbij wordt steeds vaker het midden gezocht tussen private en publiek partijen. Toevallig liggen in dat midden precies de woningcorporaties, van wie de maatschappelijke positie de laatste jaren eveneens ter discussie staat. De materie was dus vers, wat zorgde voor een werkproces waarbij ik mijn bevindingen continue kon afspiegelen aan de actualiteit, wat buitengewoon stimulerend voor mijn persoonlijk enthousiasme bleek.

Ik wil Siebe Thissen bedanken voor het gezamenlijk komen tot dit onderwerp, onze sparring-sessies en de inspiratie die ze mij brachten, zowel met als zonder betrekking tot mijn thesis. Ook mijn begeleider Martin Zebracki bracht mij het nodige enthousiasme, was positief kritisch over mijn werk en zorgde voor de nodige academische uitdaging, waarvoor ik hem alleen maar ontzettend dankbaar kan zijn. Voor mijn gevoel hebben beiden mij tijdens het proces tot een kritischer stadsgeograaf gemaakt. Ik wil Karel van Zanten en Jos Smulders bedanken voor het lezen en redigeren van de verschillende concepten. Ook de gesprekken met medestudenten Bob, Jorien, Rosa en Maartje hebben mij tijdens het proces geïnspireerd, bedankt! Zonder Mikkie van Duinen, die mij op het idee bracht om contact op te nemen met het CBK, was dit onderzoek er nooit gekomen, wat ook geldt voor de onvoorwaardelijke support van mijn vriendin. Voor de opmaak ben ik Caroline Buiskool enorm dankbaar, die altijd voor me klaar staat. Je bent een topper! Als laatste wil ik natuurlijk de personen die mij aan de empirische informatie voor het onderzoek hebben geholpen, de respondenten, bedanken. Zonder hen was er geen resultaat en dus ook geen scriptie gekomen.

Een onderzoek is voor mij pas geslaagd als de resultaten voor iets of iemand tot nut kunnen zijn. Ik hoop dan ook dat mijn uitkomsten mensen binnen en buiten de culturele- en corporatiesector kunnen inspireren maar bovenal maatschappelijk en academisch relevant zijn. Stedelijke cultuur is een prachtig goed.

Inhoudsopgave

Voorwoord	5
Inleiding	8
Aanleiding en doel	8
Relevantie	8
Leeswijzer	9
Definities	10
De stad als sociaal construct.....	10
De stad in de 21e eeuw	10
Nederlandse woningcorporaties.....	10
Cultuur, de culturele sector en de kunsten	11
De definities in het rapport.....	11
1. Theoretisch kader: Cultuur als nieuw stedelijk toverwoord	12
Cultuur als fysiek-esthetische factor.....	12
Cultuur als economische factor	13
Kader: Wat is de creatieve klasse?	14
Cultuur als sociale factor	14
Cultuur als cultureel-symbolische factor.....	15
Cultuur in een context van stedelijke herstructurering en 'gentrification'	16
Kader: Het maatschappelijke belang van cultuur vertaalt in concreet beleid: de percentageregeling	17
Kader: Overheidsbezuinigingen culturele sector.....	17
2. Theoretisch kader: Nederlandse woningcorporaties, speelbal van de tijd	18
Van overheidsinstrument naar private instelling met publieke verantwoordelijkheden?.....	18
Bredere taken en activiteiten.....	19
Corporaties en herstructurering	20
Kader: Corporaties in zwaar weer	21
Kader: Nederlandse woningcorporaties in een Europese context.....	21
3. Methodologie	23
4. Utrecht en Rotterdam: twee korte profielschetsen	25
Utrecht fysiek: compact en kleinschalig?.....	25
Utrecht economisch: stad van kennis en cultuur?	25
Utrecht sociaal: bevolkingsgroei en hoogopgeleid.....	25
Utrecht cultureel-symbolisch: 'stad van kennis en cultuur'	26
Utrechtse woningcorporaties	26
Rotterdam fysiek: stad aan de Maas.....	27
Rotterdam economisch: haven en meer.....	27
Rotterdam sociaal: krimp en multicultureel	27
Rotterdam cultureel-symbolisch: wereldstad en metropool?	27
Rotterdamse woningcorporaties	28
5. Utrecht	29
Concentratie in naoorlogse flatwijken	29
Cultuur als stimulans leefbaarheid en gentrification.....	29
Reactief en proactief: initiatief van buitenaf en geforceerde participatie	30
Kleur zorgt voor identiteit.....	30
Medeverantwoordelijkheid creëren	30
Indirecte evaluatie	31

6. Rotterdam	34
Van Noord tot Zuid.....	34
Individueen binnen en buiten de corporatie en de Kunstvisie.....	34
Laaghangend fruit in beweging brengen.....	35
De ruimtelijke waarde van creativiteit, maar geen wondermiddel.....	35
Herstructurering.....	36
Participerend verzamelen.....	36
Professioneel onderbuikgevoel	37
Creativiteit door crisis.....	37
7. Project: Eiland8	40
Ondernemers en initiatieven in de wijk.....	40
Leefbaarheid en externe beeldvorming.....	41
Een klap uitdelen in Kanaleneiland	42
8. Project: Oud-Charlois, Kunstzone	45
Een vitale wijk.....	45
Succesverhaal?	46
9. Project: Entree!	49
Achterdocht.....	49
Medeverantwoordelijkheid.....	49
Onbewust	50
10. Project: Vrouwen van de Velden	53
Participerend verzamelen.....	53
Vestia	53
11. Vergelijking casussen	56
12. Analyse en reflectie: concluderend	61
Aanleiding en methodologische opzet	61
De culturele betrokkenheid	61
De invloed van de context.....	61
Reactieve en proactieve betrokkenheid, directe en indirecte evaluatie	62
Fysieke esthetische en economische motivaties.....	62
Cultureel-symbolische motivaties en herstructurering	62
Sociale motivaties	63
En ook... ..	63
Welke vorm voor welke uitkomst?.....	63
Verder onderzoek	63
Literatuur	66
Noten	72

Inleiding

Aanleiding en doel

Volgens bekende wetenschappers als Sharon Zukin, Richard Florida en Gerard Marlet is de invloed van cultuur op stedelijke ontwikkeling de laatste jaren flink toegenomen¹. Een stad met een bloeiende culturele sector zou kunnen rekenen op stijgende huizenprijzen en een stevigere positie in de internationale concurrentiestrijd om de vestiging van bedrijven en hoogopgeleiden. Steden zouden in tijden van globalisering en de-industrialisatie wereldwijd moeten kunnen wedijveren met andere steden, waarbij onderling onderscheid steeds belangrijker wordt. Cultuur kan hierbij een middel zijn. Het is niet voor niets dat steden als Amsterdam en Utrecht zich steeds sterker als *cultural cities* proberen te profileren en het belang dat aan de titel Culturele Hoofdstad van Europa wordt gehecht steeds groter wordt. In het buitenland wordt vaak geschreven over hoe steden als Bilbao, Barcelona en Glasgow door culturele impulsen een versneld proces van stedelijke vernieuwing hebben ondergaan². Ook op wijkniveau zou cultuur een factor zijn in de *gentrification* van wijken in New York, Londen en Berlijn³. Tegelijkertijd zouden cultuur en participatie daaraan bij kunnen dragen aan het versterken van de positie van achtergestelde groepen in de samenleving⁴, barrières tussen verschillende etniciteiten kunnen overbruggen en sociale cohesie kunnen vergroten⁵. Concepten als *community art* krijgen een steeds prominentere rol binnen het internationale discours.

Ook het Centrum voor Beeldende Kunst in Rotterdam (CBK) is zich bewust van de invloed van cultuur en de kunsten op gebiedsontwikkeling. Zo opent hun laatste publicatie *Welk Werk Waar. Kunst en gebiedsontwikkeling in Rotterdam* met de zinnen: "de kunstenaar moet net zo serieus worden genomen als andere coalitiepartners in de gebiedsontwikkeling. Die positie moet de kunst niet alleen worden gegund, de kunst moet de positie ook willen claimen."⁶ Het CBK probeert bij de plaatsing van kunstwerken dan ook zo veel mogelijk in te spelen op de specifieke karakteristieken van de omgeving. Vaak komt men hierbij in aanraking met de lokale woningcorporatie(s), wiens belang immers samen hangt met de toekomst van de wijk. Al doende kwam men tot het besef dat ook deze partij zich steeds nadrukkelijker op de culturele sector richt. Het lijkt alsof corporaties zich bewust zijn geworden van de rol die cultuur in de stad kan spelen. Ook komen er steeds vaker specifieke opdrachten vanuit Rotterdamse corporaties op het CBK af. Het vergrootte maatschappelijke en economische belang van de culturele sector vond de afgelopen decennia dan ook gelijktijdig plaats met de verruiming van activiteiten van de Nederlandse corporatiesector. Vanuit dit gegeven is besloten om een onderzoeksproject te starten naar de betrokkenheid van woningcorporaties bij de culturele sector. Over de relatie tussen deze twee staat namelijk, op een relatief beperkt onderzoek na⁷, vrijwel niets op papier. Naar aanleiding van dit hiaat stond het volgende onderzoeksdoel centraal:

- **Inzicht verschaffen in de rol van woningcorporaties als betrokkenen bij de culturele sector in de stad.**

Om dit doel te bewerkstelligen is gezocht naar antwoord op de volgende onderzoeksvraag:

- **In hoeverre zijn woningcorporaties betrokken bij de culturele sector in de stad en in hoeverre spelen tijdruimtelijke contextuele factoren een rol in de totstandkoming van deze betrokkenheid?**

Relevantie

De uitkomsten van het onderzoek kunnen vooral voor de twee onderzochte partijen interessant zijn. Voor zowel betrokkenen uit de corporatie- als de culturele sector kunnen ze inzicht verschaffen in de complexe relatie tussen de twee. Zeker in het huidige publieke debat over de maatschappelijke positie van zowel cultuur als corporaties is dit een thema dat meer verdieping zou kunnen krijgen. Het kan voor de culturele sector nuttig zijn in het omgaan met de aanstaande landelijke bezuinigingen op cultuur. Ook sluit het aan bij het in de culturele sector toegenomen belang van zogenoemd publiek-privaat opdrachtgeverschap⁸. Hiernaast kan het inzichtelijk maken van activiteiten van woningcorporaties die niet direct tot hun kerntaak behoren een bijdrage leveren aan de kennis van de maatschappelijke functie van corporaties. Waarom doen corporaties wat ze doen? Waarom wel in de ene wijk en niet in de andere? Wie heeft er belang bij? Omdat er nadrukkelijk sprake is van een beleidsstudie, kan het een bijdrage leveren aan de kennis over de rol van cultuur als beleidsinstrument. Daarnaast is er binnen huidig stadsgeografisch, -sociologisch en -economisch onderzoek een uitdijende theoretische kennis over de rol van cultuur in de ontwikkeling van een stad. De koppeling van de uitkomsten van het onderzoek aan deze literatuur kan een bijdrage leveren aan het begrip van deze

rol. Ook kan het onderzoek verhelderend werken bij het begrip van complexe processen als stedelijke herstructurering en *gentrification*, waarbij ook het idee van 'tussentijd', de tijd tussen het besluit om een pand of gebied een nieuwe bestemming te geven en de daadwerkelijke herbestemming, verhelderd kan worden.

Leeswijzer

In het volgende hoofdstuk wordt allereerst een aantal centrale concepten gedefinieerd om zo tot een heldere afbakening van het onderzoeksveld te komen. Daarnaast is voordat met het onderzoek begonnen werd een overzicht van de tot nu toe bestaande kennis over de rol van cultuur in stedelijke ontwikkeling gemaakt. Ook de veranderende positie van Nederlandse woningcorporaties is onderzocht. Dit vooronderzoek vormt de basis voor het in het volgende hoofdstukken uiteengezette theoretisch kader. Hierin wordt een onderverdeling gemaakt tussen de fysiek-esthetische, economische, sociale en cultureel-symbolische rol van cultuur. Effecten staan echter vaak duidelijk met elkaar in verband. De categorieën zijn dan ook niet wederzijds uitsluitend en dienen slechts ter verheldering. Naast deze categorieën is er een paragraaf over cultuur in herstructurering en wordt er kort aandacht besteed aan de percentageregeling en de landelijke bezuinigingen op de culturele sector. Voor een inzicht in de veranderende positie van corporaties is een onderverdeling gemaakt tussen de situatie voor en na 1990. Ook wordt de rol van woningcorporaties binnen stedelijke herstructurering uiteengezet en wordt er kort aandacht besteed aan de moeilijke financiële positie waar veel corporaties op dit moment in verkeren. Na inzicht in de bestaande theorie te hebben verkregen is de aanpak van de rest van het onderzoek uitgestippeld, die in het methodologische hoofdstuk uiteengezet wordt. Bij de aanpak is ervoor gekozen om een aantal casussen te onderzoeken. Zo is de situatie in de steden Rotterdam en Utrecht onder de loep genomen. Om deze casussen goed met elkaar te kunnen vergelijken zijn van beide steden twee grove profielschetsen gemaakt, om zo de relevante karakteristieken van de steden in beeld te krijgen. Ook zijn in elke stad twee afzonderlijke culturele projecten onderzocht. In het empirische hoofdstuk worden de resultaten per casus op een rij gezet en vergeleken. In de conclusie wordt vervolgens gezocht naar een antwoord op de in de inleiding gestelde onderzoeksvragen, en vindt er een academische reflectie op de resultaten plaats. Ook worden eventuele aanbevelingen voor verder onderzoek gegeven.

Tijdens het onderzoek werden de belangen van de verschillende betrokken partijen vaak hardop uitgesproken, al dan niet versterkt door het verhitte publieke debat over zowel de culturele als de corporatiesector. Het onderzoek probeert zich hier nadrukkelijk van te distantiëren. Hoewel er heel duidelijk op de belangen van de verschillende partijen in wordt gegaan, was het uitgangspunt van een neutrale onderzoeker gedurende het proces richtinggevend. De auteur is namelijk van mening dat naast de kunst ook de wetenschap haar autonomie zo veel mogelijk zou moeten behouden.

Definities

De stad als sociaal construct

“What does the city create? Nothing. It centralizes creation. And yet it creates everything.”⁹

Sinds het einde van de 19e eeuw is de stad een centraal concept in maatschappelijke studies zoals geografie, sociologie en economie¹⁰. Als gevolg van de verstedelijking die de industriële revolutie met zich meebracht richtten steeds meer sociale wetenschappers zich op de sociale en fysieke opgaven van de stad. Hierbij kwamen sociale processen binnen de stad vaak ten grondslag te liggen aan haar definitie. Zo definieerde Lewis Mumford in het begin van de vorige eeuw het sociologische concept van de stad als *“a special framework directed toward the creation of differentiated opportunities for a common life and a significant collective drama”*, waarbij de fysieke karakteristiek van de stad ondergeschikt was aan de sociale¹¹. Ook andere belangrijke sociologen uit de vorige eeuw zoals Simmel en Lefebvre leggen de essentie van de stad bij de sociale verschillen die zij herbergt¹². Zo stelt Lefebvre dat *“the urban can be defined as a place where differences know one another and, in this way are strengthened or weakened”*¹³. Ook Malcolm Miles hecht in zijn definitie belang aan de ondergeschiktheid van het fysieke aan het sociale. Hij typeert steden als *“complex environments in which social formations occur and re-occur, power and poverty are contested, and traces of an invisible architecture of sociation overlie the visible environment which itself bears traces of multiple concepts of a city effected by past generations”*¹⁴.

De stad in de 21e eeuw

Terwijl deze sociale definitie van de stad voor steden door de hele geschiedenis kan gelden, is de economische basis van de stad altijd onderhevig aan veranderingen in de economische structuur van de maatschappij. Zo was de stad in de oudheid het centrum van een agrarische maatschappij, de plek waar overschotten werden opgeslagen en waar zodoende arbeidsverdeling tot stand kon komen¹⁵. Aan het einde van de negentiende eeuw waren steden in West-Europa en Noord-Amerika de plekken waar kapitaal en arbeid samenkwamen en zodoende industriële productie tot stand kon komen. Ten tijde van het Fordisme waren steden centra van *economies of scale*. In de loop van de vorige eeuw is deze situatie drastisch veranderd. Complexe wereldwijde processen als suburbanisatie en globalisering zorgden er voor dat traditionele industrieën westerse binnensteden – onder invloed van factoren als flexibiliteit en bereikbaarheid – gingen verruilen voor goedkopere locaties buiten de stad en elders ter wereld. Dit leidde tegen het eind van de jaren zeventig tot een zogenaamde *urban crisis*¹⁶. Tegelijkertijd veranderden consumptiepatronen zodanig dat er een zogenaamde Post-Fordistische economische structuur tot stand kwam. Niet langer stond de lopende band en de bijbehorende massaconsumptie symbool voor onze economie en samenleving. Consumptie raakte, vaak onder invloed van cultuur en subculturen, steeds verder gedifferentieerd. Men heeft dit proces ook wel omschreven als de komst van de belevings- of symbolische economie¹⁷. Steden vervulden, zoals Zukin opmerkt, niet langer de rol van eenheden van productie, maar van eenheden van consumptie. Met de teloorgang van traditionele industrieën in vele westerse steden moest men op zoek naar een alternatief voor de verdwijnende bedrijvigheid, vaak in de vorm van een economische verschuiving in de richting van de diensten- en culturele sector, waarbij individuele creativiteit en flexibiliteit een centrale rol gingen spelen¹⁸. Tegelijkertijd zorgde globalisering ervoor dat steden steeds meer onderling met elkaar gingen concurreren om schaarse investeringen, vestigingen van bedrijven, toeristen en voorzieningen binnen te halen. Met name de creatieve klasse is voor stadsbestuurders hierbij een gewild 'object', waarbij vaak veel beleid erop gericht is om dit deel van de bevolking aan de stad te binden¹⁹.

Deze processen leidden er rond het begin van de jaren tachtig van de vorige eeuw toe dat stadsbesturen tot het besef kwamen dat de eerder omschreven culturele diversiteit die steden per definitie herbergen een kwaliteit is die een belangrijke rol in stedelijke ontwikkeling zou kunnen spelen. Cultuur in het algemeen werd een steeds belangrijker punt op de politieke en economische agenda, waarbij de culturele sector vaak een rol bij sociale en economische herstructurering kreeg²⁰.

Nederlandse woningcorporaties

Woningcorporaties zijn in ons land tegenwoordig private instellingen met een publieke taak:

“Een woningcorporatie is volgens de officiële definitie een privaatrechtelijke instelling (stichting of vereniging) die uitsluitend werkzaam is op het gebied van de volkshuisvesting, voor mensen die niet of onvoldoende in staat zijn in hun eigen huisvesting te voorzien (de doelgroep).”²¹

Deze definitie is niet zo maar uit de lucht komen vallen. Door de jaren heen veranderde de justitiële status van de huidige woningcorporaties al naar gelang de politieke situatie in het land²². In 2001 waren er in Nederland ongeveer 500 woningcorporaties. Dit aantal is in de loop van de jaren sterk gedaald, voornamelijk door fusies ingegeven door efficiëntie en schaalvoordelen. Zo waren er in 1997 nog ongeveer 860 corporaties, en in 1990 meer dan 1000. Hoe minder corporaties er komen, hoe meer woningen elke corporatie in bezit heeft. In 2007 bezat een willekeurige corporatie gemiddeld 4500 woningen. Dit getal kan voor de grotere corporaties oplopen tot 80000²³.

Cultuur, de culturele sector en de kunsten

Wat wel en geen cultuur genoemd wordt is sterk onderhevig aan sociale constructies. Cultuur op zichzelf is een sociaal construct, waar, net als bij het idee van de stad, al naar gelang de maatschappelijke en historische context andere waarden aan worden gehecht²⁴. Definities van cultuur en de culturele sector lopen dan ook sterk uiteen. Miles geeft een bruikbaar overzicht van de ontwikkeling en definitie van de term cultuur²⁵. Zo citeert hij Catherine Belsey met een abstracte definitie van cultuur:

"Culture: the inscription in stories, rituals, customs, objects, and practices of the meanings in circulation at a specific time and place." ²⁶

Deze definitie opereert volgens Miles op verscheidene niveaus, waaronder culturele productie (voor Miles gelijk aan 'de kunsten') en de institutionele structuur die ze bevestigen, en de dagelijkse handelingen van individuen en groepen binnen een samenleving (volgens Miles gelijk aan 'cultuur'). Later citeert hij Raymond Williams in drie concluderende definities:

1. *"The independent and abstract noun which describes a general process of intellectual, spiritual and aesthetic development.*
2. *The independent noun, whether used generally or specifically, which indicates a particular way of life, whether of a people, a period or a group.*
3. *The independent and abstract noun which describes the works and practices of intellectual and especially artistic activity. This seems often now the most widespread use: **culture is music, literature, painting and sculpture, theatre and film.**"* ²⁷

Hierbij kan een onderscheid worden gemaakt tussen cultuur op een hoog abstractieniveau, ofwel cultuur in brede zin – de definitie van Belsey en de eerste twee van Williams – en cultuur in enge zin – de derde definitie van Williams. Dit onderzoek gaat uit van cultuur in enge zin, waarbij de culturele sector alle delen van de economie omvat die zich met deze activiteiten van culturele productie bezighouden. Dit omdat dit het culturele veld is waarin woningcorporaties naar verwachting actief zijn. Bovenstaande definitie van cultuur is voor een groot deel overlappend met wat normaliter onder 'de kunsten' wordt verstaan. Daarom is literatuur over kunst ook bruikbaar als het om cultuur gaat. Als laatste moeten nog twee termen worden gedefinieerd. Allereerst 'culturele industrie', waarmee economische activiteiten omtrent de commodificatie van cultuur wordt bedoeld²⁸, slechts een onderdeel van de culturele sector, en 'creatieve industrie' juist een breder begrip, waar ook, wederom afhankelijk van de definitie, sectoren als reclame, architectuur maar ook onderwijs, gezondheidszorg en delen van de zakelijke dienstverlening onder kunnen vallen²⁹.

De definities in het rapport

Wat men onder woningcorporaties verstaat wordt in de volksmond vaak afgekort tot simpelweg corporatie. Hier zou men echter volgens de officiële definitie elke vereniging waarbij mensen vanuit een gemeenschappelijk belang samenwerken kunnen verstaan. Toch worden vanwege de leesbaarheid ook in dit rapport de termen woningcorporatie en corporatie door elkaar heen gebruikt. Ook voor de culturele betrokkenheid van woningcorporaties wordt een aantal termen door elkaar heen gebruikt, die echter allemaal een andere betekenis hebben. Zo kan een corporatie of een medewerker daarvan een 'visie' op de rol van cultuur hebben, kunnen 'projecten' met een culturele inslag worden ondernomen of kunnen culturele 'initiatieven' worden ondersteund. Termen als project en initiatief worden bij de uitkomsten door elkaar heen gehanteerd, waarbij de aard van de specifieke betrokkenheid bepaalt welke term van toepassing is.

1. Theoretisch kader: cultuur als nieuw stedelijk toverwoord

Vanuit de literatuur wordt cultuur een aantal rollen binnen het stedelijke landschap toegeschreven. In dit hoofdstuk worden deze vermeende effecten van cultuur op de stad uiteengezet. De effecten worden daarbij onderverdeeld in vier maatschappelijke velden, ontleend aan Zebracki *et al.*³⁰ Voor deze verdeling is niet alleen gekozen vanwege praktische redenen, maar ook omdat deze vier velden voor een deel aansluiten op de hedendaagse taakomschrijving woningcorporaties. Wel is het zo dat de vier velden allesbehalve los van elkaar moeten worden gezien. Naast dat ze elkaar op veel punten overlappen, oefenen ze ook invloed op elkaar uit en gaan ze vaak samen. Ook is er bij veel effecten nadrukkelijk geen sprake van essentialistische wetten. Hoewel sommige auteurs locatieontstijgende theorieën aan hun onderzoek verbinden³¹, is de rol van cultuur vaak sterk verbonden met haar locatie, dus sterk plaats- en tijdgeboden³². Naast de vier velden wordt ook een paragraaf aan cultuur binnen een context van stedelijke herstructurering gewijd, die immers een belangrijke rol in de dynamiek van hedendaagse Nederlandse steden speelt. Bij het overzicht moet worden opgemerkt dat evaluatie van en literatuur over de invloed van cultuur dusdanig gefragmenteerd is dat het schetsen van een compleet beeld lastig is. Toch vergemakkelijkt het overzicht een verdere analyse van de relatie tussen woningcorporaties en de culturele sector en is het gebruikt bij het opstellen van de interviewvragen en de analyse van de bevindingen van het onderzoek³³.

De vier maatschappelijke velden waarbinnen cultuur opereert:

1. Cultuur als fysieke esthetische factor
2. Cultuur als economische factor
3. Cultuur als sociale factor
4. Cultuur als cultureel-symbolische factor

Cultuur als fysieke esthetische factor

Esthetiek is per definitie iets dat samenhangt met smaak en subjectiviteit, en is daarom altijd moeilijk meetbaar, terwijl de esthetische waarde van cultuur toch vaak aan de basis van haar toegevoegde waarde aan de stad ligt. De esthetische waarde is dan ook bepalend voor de andere drie factoren, die relatief makkelijker meetbaar zijn. De beschrijving die Zebracki *et al.* van de physical-aesthetic claims maken illustreren dit.

*"Physical-aesthetic claims – enhancing aesthetic quality: improving the attractiveness of a place and thereby encouraging more intensive use of a public space; upgrading the visual or aesthetic quality of place, and turning a former anonymous place into a physical reference point."*³⁴

Hier wordt gesteld dat het verbeteren van de attractiviteit zou leiden tot een intensiever gebruik van de openbare ruimte, op zichzelf iets dat verder gaat dan alleen een verbetering van de fysieke esthetische kwaliteiten van de ruimte. Hetzelfde geldt voor de bewering dat het verbeteren van de visuele of esthetische kwaliteit van een plaats leidt tot het creëren van een mentaal referentiepunt. Niet alleen sluit dit aan bij de symbolische rol die cultuur kan spelen (de vierde factor), ook suggereert het idee van referentie een relationeel verband met een andere plaats. Andere auteurs dragen het idee van cultuur als een fysieke esthetische factor wel degelijk aan, maar stellen die dan voornamelijk in verband met andere factoren. Zo zouden aantrekkelijke steden en wijken kansrijke bewoners en bedrijven kunnen aantrekken, gevoelens van identiteit kunnen bevorderen en verschillen tussen bevolkingsgroepen kunnen overbruggen³⁵. Onderzoek naar louter de esthetische invloed van cultuur op de stad lijkt echter problematisch. Hier ligt de essentie van de discussie omtrent de al dan niet meetbare evaluatie van investeringen in cultuur. Over smaak valt niet te twisten.

Cultuur als economische factor

Onderzoek naar de economische invloed van cultuur lijkt minder problematisch. De opkomst van de symbolische economie heeft in de afgelopen twintig jaar tot talloze binnen- en buitenlandse publicaties op het gebied van de creatieve klasse, de culturele industrie, de culturele economie en het belang van cultuur voor de stedelijke economie geleid³⁶. Volgens deze publicaties kan de culturele sector zowel direct als indirect een economische rol spelen. Culturele clusters, zoals bijvoorbeeld Hollywood, zouden van groot belang voor zowel de huidige stedelijke, nationale als ook de wereldeconomieën zijn, vooral in zogenaamde cultuurtechnologische steden, steden waar een 'huwelijk' tussen kunst en technologie tot economisch lucratieve innovaties heeft geleid³⁷. Het was Allen J. Scott die als één van de eersten wees op het groeiende belang van innovatieve culturele bedrijfstakken³⁸. Steeds vaker wordt er ook binnen de Nederlandse context gewezen op het belang van de culturele industrie³⁹. Omdat deze bedrijfstakken vaak lokale historische wortels hebben⁴⁰, zullen steden bij het ontwikkelen van een strategie op het gebied van culturele industrie vooral uit moeten gaan van de lokale aanwezige kwaliteiten en bedrijvigheid⁴¹. Tegelijkertijd wordt er wereldwijd, vooral in economisch meer ontwikkelde regio's, meer waarde gehecht aan producten die sterk verbonden zijn met een lokale cultuur en authenticiteit⁴². Voorbeelden zijn onder andere Zuid-Afrikaanse wijn, Japanse tekenfilms, Indisch eten en Italiaanse mode. Aan de combinatie van culturele goederen en lokale context kan dus geld verdiend worden, zeker als men uit gaat van het idee van 'glokalisering', waarbij de door globalisering toenemende internationale concurrentie tussen steden en regio's er voor zorgt dat lokale kenmerken een steeds belangrijkere rol zijn gaan spelen in de positionering van deze steden en regio's⁴³.

Een ander voor de hand liggend economisch effect van cultuur is een toename van inkomsten uit toerisme. Dodd laat aan de hand van Barcelona zien hoe investeringen in een in de lokale context gewortelde cultuur kunnen leiden tot, naast een versterkte lokale identiteit, een toename in toeristische bestedingen binnen de stad⁴⁴. Voor Barcelona is de lokale authenticiteit van het culturele aanbod hierbij van groot belang, in tegenstelling tot de aantrekkingskracht van de omringende Costa del Sol met haar massatoerisme. De invloed van de dependance van het Guggenheim in Bilbao wordt ook vaak als voorbeeld genoemd, terwijl Amsterdam in Nederland een stad is die door toerisme van haar cultuur kan profiteren⁴⁵. Ook kleinere steden kunnen door promotie van hun culturele aanbod zichzelf 'op de kaart zetten', al dan niet op een kleinere schaal⁴⁶. Cultuur als toeristische trekpleister kan niet alleen zorgen tot vergroting van bestedingen binnen die culturele sector, ook is het mogelijk dat bezoekers van cultuur bestedingen binnen de rest van de stedelijke economie vergroten, zoals in de horeca en detailhandel⁴⁷.

Een meer indirect economisch effect dat de laatste tijd vooral in beleidskringen veel aandacht heeft gekregen is de bijdrage van cultuur aan een aantrekkelijk woonmilieu⁴⁸. Steden die een interessant cultureel aanbod hebben zouden als vestigingsplek aantrekkelijk zijn voor de zogenaamde creatieve klasse, een inmiddels ingeburgerd begrip dat in 2002 geïntroduceerd werd door de Amerikaanse onderzoeker Richard Florida. Hij stelt hierbij dat door veranderende economische structuren de locatiekeuze van bedrijven en kapitaalstromen niet langer bepalend zijn voor waar economische ontwikkeling plaats vindt. Innovatie en individuele creativiteit zouden daarvoor in de plaats zijn gekomen. Het zijn volgens Florida de mensen die deze creativiteit bezitten, de zogenaamde creatieve klasse (zie kader). Florida stelt dat in een wereld waarin grenzen er voor internationale stromen van kapitaal, menselijk of niet menselijk, er steeds minder toe doen, de sleutel tot succes voor steden bij het aantrekken van deze creatieve klasse ligt. Steden met een creatieve bevolking zouden vervolgens weer aantrekkelijk zijn als vestigingsplaats voor bedrijven, die graag de beschikking zouden hebben tot een creatieve arbeidsmarkt. De vraag die veel stadsbesturen zich nu stellen is: hoe zorgen we dat onze stad een creatieve beroepsbevolking krijgt⁴⁹? Florida stelt dat een aantal factoren hier invloed op uitoefent. Eén daarvan is de aanwezigheid van interessante culturele voorzieningen. De creatieve klasse zou nu eenmaal liever in een stad met een interessant cultureel klimaat wonen. Florida is niet de enige die hierin gelooft. Gerard Marlet pleit voor vrijwel dezelfde waardering van cultuur in steden, waarbij zijn boek *De Aantrekkelijk Stad* kan worden gezien als een enigszins aangepaste toepassing van de theorieën van Florida op de Nederlandse context⁵⁰. In 2010 publiceerde Marlet *Muziek in de stad*, waarmee hij het maatschappelijk belang van een interessant cultureel aanbod nog verder benadrukte. Marlet probeert dit met "harde cijfers" aan te tonen, waarbij hij wederom wijst op de vergrote aantrekkingskracht van steden met een interessant cultureel aanbod en probeert dit te bewijzen door het aandeel van de creatieve klasse per stad te koppelen aan het aantal theatervoorstellingen⁵¹. Vervolgens koppelt hij de cijfers van de creatieve klasse aan de werkgelegenheidsgroei. Hieruit blijkt volgens Marlet dat de aanwezigheid van een grote hoeveelheid theatervoorstellingen leidt tot werkgelegenheidsgroei. Men zou zich hierbij af kunnen vragen of het niet om een schijnverband gaat, waarbij het bijvoorbeeld heel goed zou kunnen zijn dat het verband omgekeerd is, en dat juist de aanwezigheid van een creatieve beroepsbevolking tot een interessant cultureel aanbod leidt. Clark geeft een iets genuanceerder beeld, en stelt dat er in Amerika een verband bestaat

tussen zogenoemde *constructed amenities*, waarvan een interessant cultureel aanbod een belangrijk onderdeel uitmaakt, en bevolkingsgroei⁵². De vraag welke kant de causaliteit op loopt blijft ook hier echter onbeantwoord.

Kader: Wat is de creatieve klasse?

Hoewel het begrip creatieve klasse tegenwoordig op menig beleidsdocument prijkt, is er nogal wat onduidelijkheid over wat er precies onder wordt verstaan⁵³. Florida stelt dat de Amerikaanse creatieve klasse bestaat uit 40 miljoen mensen, grofweg 30 % van de totale bevolking, die hij onderverdeelt in twee delen⁵⁴:

De Super-Creative Core: wetenschappers, architecten, ICT-ers, onderwijzers en medici en Bohemians (o.a. vormgevers, ontwerpers, kunstenaars, musici en fotografen). Kerneigenschap is hierbij dat deze beroepen zich bezighouden met het creëren van nieuwe kennis en ideeën.

De Creative Professionals: een veel bredere groep waarbij het creëren van kennis en ideeën niet per se centraal staat, maar waarbij wel een zekere mate van kennis vereist is. Hieronder vallen kennisintensieve bedrijfstakken zoals financiële dienstverlening, juridische zaken, de gezondheidssector en bedrijfsmanagement.

Ook andere indelingen worden gehanteerd, maar de indeling van Florida is degene die de meeste autoriteit geniet, zeker onder beleidsmakers⁵⁵.

Concluderend kunnen economische effecten ruwweg worden onderverdeeld in direct (i.e. toerisme en de culturele industrie) en indirect (i.e. de zuigende werking op onder andere de creatieve klasse), waarbij er bij directe effecten geen causaal verband bestaat tussen de culturele sector en economische ontwikkeling. Hier is cultuur de economische ontwikkeling. Het is dan ook niet voor niets dat auteurs als Amin en Thrift onderzoek naar het belang van cultuur voor de stedelijke economie problematiseren door te stellen dat de hedendaagse economie dusdanig doordrenkt is van culturele eigenschappen dat economie en cultuur niet meer los van elkaar gezien kunnen worden⁵⁶. Dergelijke denkwijzen zijn voor dit onderzoek misschien niet van al te veel waarde, er vanuit gaande dat de culturele sector een af te bakenen deel van de economie is. Toch is het belangrijk om stil te staan bij het feit dat, terwijl steden op zoek zijn naar cultuur als een economische aanwinst, deze culturele waarde misschien in hun stedelijke economie zelf gevonden kan worden. Ook is het nog belangrijk te noemen dat culturele productie niet los van sociale en politieke belangen kan worden gezien. Culturele goederen bevatten altijd een symbolische waarde. Deze symbolische waarde is geen gegeven, maar komt tot stand vanuit maatschappelijke verhoudingen⁵⁷. Scott schrijft dan ook niet voor niets over de *“political economy of the cultural commodity”*⁵⁸, waarbij de productie van cultuur deze maatschappelijke verhoudingen kan creëren, veranderen, maar ook bevestigen. Meer hierover in de volgende twee paragrafen.

Cultuur als sociale factor

Cultuur kan ook van sociale waarde zijn. Deze waarde lijkt vaak al moeilijker meetbaar dan de economische, maar desondanks is er toch behoorlijk veel over geschreven. Cultuur is per definitie een afspiegeling van de sociale context waar ze uit voortkomt: cultuur is een reflectie van maatschappelijke praktijken⁵⁹. Deze reflectieve benadering van cultuur gaat er van uit dat cultuur de maatschappij een spiegel voor kan houden en zodoende sociale verhoudingen ter discussie kan stellen. Hoewel dit een krachtig instrument kan zijn, wordt er door zowel publieke als private financierders van cultuur meestal aan voorbij gegaan⁶⁰. Voor beleidsmakers zijn harde bewijzen van het effect van investering in de culturele sector vaak belangrijker. Waar deze bij economische effecten makkelijk in cijfers uit te drukken zijn, zie de vorige paragraaf, is dit voor sociale effecten een heel stuk lastiger. Toch is er een aantal pogingen gedaan, vooral als het gaat om cultuurparticipatie, waarbij de deelname van bewoners aan cultuur centraal staat. Een belangrijk onderzoeksrapport waar hierbij vaak naar verwezen wordt is Matarasso's *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in Arts Programmes*⁶¹. Matarasso geeft hierin een overzicht van de mogelijk sociale effecten van cultuurparticipatie, met als hoofdconclusie dat participatie voor vergroting van zelfvertrouwen en overdraagbare vaardigheden en creativiteit van individuen zou zorgen⁶². Ook wijst hij op de bijkomende versterking van het sociale leven van individuen door het aangaan van vriendschappen, betrokkenheid bij de gemeenschap en het plezier die bij de activiteiten komen kijken. De

vergroting van het zelfvertrouwen en vaardigheden kunnen zorgen voor empowerment, waarbij mensen beter in staat zullen zijn om hun eigen lot te bepalen en meer invloed in en betrokkenheid bij hun locatie kunnen krijgen. Matarasso stelt dat deze individuele effecten bij elkaar opgeteld vertaald kunnen worden in een aantal gezamenlijke effecten, zoals het vergroten van zelfvertrouwen van minderheden en andere marginale groepen, het vergroten van contact tussen bevolkingsgroepen en daarmee het vergroten van sociale cohesie.

Na het onderzoek van Matarasso zijn er talrijke andere, vaak Britse, onderzoeken naar de sociale effecten van cultuur gepubliceerd, allen exemplarisch voor de steeds grotere drang naar evaluatie van investeringen in de culturele sector, ook als het om sociale effecten gaat⁶³. Dergelijke evaluatie kent echter een aantal problemen, die in de onderzoeken zelf vaak al worden benoemd. Ten eerste is er een tekort aan concrete definities en maatstaven als het om effecten gaat. Ook is evaluatie vaak gefragmenteerd en beperkt tot plaats- en tijdgebonden kennis die niet te generaliseren is, terwijl hier vanuit beleidsmakers wel naar gevraagd wordt. Reeves stelt dat er meer systematische evaluatie nodig is om tot een bruikbaar raamwerk te komen, waarbij maatstaven gestandaardiseerd worden, zowel op het gebied van kwalitatief als kwantitatief onderzoek naar de effecten van cultuur. Studies zullen een meer longitudinaal perspectief moeten aannemen om zodoende de duurzaamheid van uitkomsten te meten⁶⁴. Hierbij kan men zich afvragen of dergelijke problemen niet per definitie optreden bij iets moeilijk vatbaars als sociale effecten, zeker als het om de invloed van cultuur gaat⁶⁵. Kunstenaars en cultureel ondernemers hebben dan ook regelmatig een afkeer van dergelijke evaluaties⁶⁶. Ook wijzen sommige onderzoekers op het feit dat er bij culturele interventies vaak aan de lokale geografische en historische context voorbij wordt gegaan⁶⁷. Zeker in het geval van de naoorlogse probleemwijken van West-Europa kan dergelijk essentialisme sociale spanningen juist aanwakkeren. Bij de inzet van cultuur als sociaal instrument zou dan ook te weinig stil worden gestaan bij de *"contested, unfixed, and socially-contingent nature of space and place"*⁶⁸. Met andere woorden, beleidsmakers en planologen zien cultuur vaak als een effectief instrument voor de ontwikkeling van een 'goede' stedelijke samenleving, maar gaan daarbij soms voorbij aan zowel de maatschappelijke lading van cultuur als ook de 'betwiste' aard van de context waarbinnen de cultuur zich afspeelt, of dat nou een stad, een buurt of een straat is. Ook wordt er bij het vergroten van de sociale cohesie vaak op gewezen dat individuen nu eenmaal sneller geneigd zijn om binnen hun eigen sociale (of etnische) gemeenschap contacten aan gaan, en dat 'mixin' zelden tot intensiever onderling contact leidt⁶⁹. Ook is deelname aan culturele activiteiten niet altijd gelijkmatig over verschillende bevolkingsgroepen verdeeld. Meestal is het zo dat kansarmere groepen minder snel geneigd zijn om deel te nemen aan 'van bovenaf' georganiseerde culturele activiteiten. De community in community art beslaat meestal slechts een deel van de bevolking⁷⁰. Ook wordt door sommige auteurs gesteld dat 'participatie' soms een "schaamlap voor falend stadsbestuur is" en dat het zou worden ingezet op grond van "valse, romantische ideeën"⁷¹. Zoals Merli terecht op merkt:

*"it does not seem that "feeling differently"⁷² about the place where one lives will transform slums into wonderful places, nor that just helping "transform the image of public bodies"⁷³ will transform the reality of public bodies, nor that having "a positive impact on how people feel"⁷⁴ will change people's daily conditions of existence—it will only "help" people to accept them. However, making deprivation more acceptable is a tool to endlessly reproduce it. Social deprivation and exclusion arguably can be removed only by fighting the structural conditions which cause them. Such conditions will not be removed by benevolent arts programmes."*⁷⁵

Cultuur als cultureel-symbolische factor

Net zoals cultuur per definitie een sociale reflectie kan zijn, draagt cultuur ook per definitie een bepaalde symbolische waarde met zich mee: cultuur is een drager van verhalen. Soms gaan deze verhalen over een bepaalde geografische locatie, waarmee cultuur de identiteit van een land, regio, stad of wijk kan verbeelden. Dit idee heeft met de opkomst van de symbolische economie een enorme vlucht genomen, en wordt vaak gekoppeld aan het verkopen van de stad als product, ook wel bekend onder de term *city marketing*. Steden worden hierbij merknamen waarbij stedelijke cultuur optreedt als een specifiek kwaliteit van het merk. De culturele sector wordt hierbij vaak een sleutelrol toegeschreven. Sharon Zukin constateerde in haar boek *The Cultures of Cities* dat professionele kunstenaars aan het eind van de twintigste eeuw een steeds belangrijker rol gingen spelen in zowel het produceren als het consumeren van beelden van steden, waarbij de wijken SoHo en de Lower East Side in New York als voorbeeld dienden⁷⁶. Kunstenaars en de culturele sector dragen zodoende bij aan, wat Miles noemt, het symbolische kapitaal van de stad⁷⁷. Dit kapitaal is de brandstof dat de symbolische economie draaiende houdt. Het bepaalt de symbolische status (i.e. de identiteit) van een stad, die volgens Miles op basis van esthetische waarden door critici kan worden beoordeeld⁷⁸. Deze symbolische status kan op een aantal manieren effect hebben op een locatie, ruwweg in te delen in interne en externe effecten. Interne effecten houden verband met de beeldvorming van individuen die direct betrokken zijn bij de locatie, zoals bewoners, ondernemers en werknemers. Externe effecten houden verband met de beeldvorming van buitenstaanders, zoals toeristen die de stad zouden kunnen bezoeken, bedrijven en ondernemers die zich in de stad zouden kunnen vestigen

en potentiële nieuwe bewoners. Bij interne effecten kan gedacht worden aan het bijdragen aan historisch bewustzijn en lokale trots en gaan vaak samen met de eerder beschreven sociale effecten. Externe effecten hebben meer betrekking op *city marketing* en gaan vaak samen met economische effecten.

Ook bij dergelijke cultureel-symbolische effecten zijn processen van stedelijke identiteit en symboliek sterk plaatgebonden en niet makkelijk te kopiëren. Steden als Barcelona, Bilbao en Glasgow worden gezien als voorbeelden voor andere steden, maar hierbij is men zich te weinig bewust van de specifieke context waar die steden zich in bevinden⁷⁹. Zoals Miles stelt:

*"The histories are mediated and packaged, the qualities mythicised, of course, as signs of a city image floating freely above the city's built and social actualities, but at some point the image needs a basis in actuality and credibility. This explains why models of city marketing based on symbolic economies are not transferable."*⁸⁰

Tegelijkertijd weerspiegelen stedelijke identiteiten niet vanzelfsprekend de gehele stad en haar bevolking. Investeerders in cultuur kunnen een identiteit vormgeven op basis van hun belangen, en hoeven daarbij niet per se uit te gaan van de sociale realiteit. Het voorbeeld van het Guggenheim Museum in Bilbao is exemplarisch voor het feit dat symbolische cultuur niet altijd ten gunste hoeft te komen van de gehele bevolking⁸¹. Het is deze paradox, met aan de ene kant een sterke afhankelijkheid van de context en aan de andere kant cultuur als uitsluitende factor binnen die context, die symbolische effecten van cultuur zo lastig te bevatten maken.

Cultuur in een context van stedelijke herstructurering en 'gentrification'

Deze invloeden van cultuur op stedelijke ontwikkeling worden al sinds de jaren tachtig van de vorige eeuw met processen van *gentrification* geassocieerd⁸², maar vooral de laatste jaren is dit ook in Nederland een context waarbinnen veel over de invloed van de culturele sector geschreven wordt. De eerste verbanden tussen cultuur en *gentrification* werden beschreven aan de hand van processen die zich in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw in zogenaamde *globalised cities* als New York en Londen afspeelden. Het was Sharon Zukin die in 1982 met haar boek *Loft Living* beschreef hoe kunstenaars op zoek naar goedkope woon- en werkruimten verlaten industriële panden begonnen te betrekken. Tegelijkertijd begon de stedelijke elite zich bewust te worden van de potentiële waarde van moderne cultuur. Deze twee processen zorgden voor een geleidelijke opwaardering van voorheen achtergestelde binnenstedelijke wijken, met stijgende huur- en grondprijzen tot gevolg. De opwaardering ging soms zelfs zo ver dat huren op een gegeven moment onbetaalbaar werden voor diezelfde kunstenaars – laat staan de oorspronkelijke bewoners – die vervolgens verder trokken naar andere delen van de stad, waar hetzelfde proces zich vaak opnieuw voltrok. Zukin illustreerde dit proces aan de hand van de New Yorkse wijk SoHo, waar een overvloed aan voormalige *sweatshops*, kleinschalige industriële werkplaatsen die ideaal voor kunstenaars waren, het straatbeeld bepaalt. Andere voorbeelden van wijken waar een soortgelijk proces van *culture-led gentrification* heeft plaats gevonden zijn de eveneens New Yorkse wijken East Village en Williamsburg, en Spitalfields in Londen⁸³. Zeer recent nog beschreven Florida en Mellander aan de hand van data over 331 stedelijke gebieden in de Verenigde Staten hoe de zogenaamde 'Bohemian-Gay Index', gebaseerd op de over- of ondervertegenwoordiging van mensen met een cultureel-creatief beroep en homoseksuelen, een significante invloed zou hebben op huizenprijzen⁸⁴.

In Nederland is *gentrification* op grote schaal een meer recent fenomeen⁸⁵. Mede in gang gezet door het nationale beleid van stedelijke herstructurering, in de academische literatuur ook wel omschreven als *state-led gentrification*, wordt dit proces voornamelijk gestuurd door publiek beleid, waarmee het zich onderscheidt van meer traditionele vormen van *gentrification*, waarbij private kapitaalstromen en voorkeuren aan de basis van de opwaardering van binnenstedelijke wijken staan⁸⁶. Ook in Nederland wordt de culturele sector als een belangrijke factor gezien, waarbij de partijen achter de herstructurering de culturele sector vaak bij het proces proberen te betrekken⁸⁷. Bijzonder is wel dat in Nederland niet alleen publieke overheden processen van *gentrification* stimuleren, maar ook de semipublieke woningcorporaties actief bij het proces betrokken zijn. Deze beleidsgestuurde vorm van *gentrification* is niet zonder nadelen, zoals met name Britse casussen uitwijzen. Naast het feit dat *gentrification* van zichzelf tot gedwongen verhuizing van de oorspronkelijke bevolking van een wijk kan leiden, stelt Evans, aan de hand van onderzoek in Oost-Londen, dat met name *culture-led gentrification* spanningen tussen oude en nieuwe bewoners kan vergroten⁸⁸. Beleidsgestuurde culturele projecten, zo stelt hij, zijn vaak van een essentialistische aard: ze gaan voorbij aan de lokale historische context. Zodoende zorgen ze voor *"isolation as well as insulation for new settlers"*⁸⁹. Dit kan op haar beurt tot vervreemding met de lokale sociale werkelijkheid leiden. Evans stelt dat beleidsmakers er tegenwoordig bijna blindelings vanuit gaan dat culturele stimulansen positieve gevolgen voor stedelijke herstructurering hebben, terwijl het empirische bewijs volgens Zebracki et al. hiervoor veel te dun en gefragmenteerd is⁹⁰. Dit probleem ligt voor een deel bij de culturele sector zelf, die zoals gezegd vaak

helemaal niet in evaluatie geïnteresseerd is⁹¹. Ook bestaat er vaak een “grote kloof [...] tussen artistieke bedoelingen en buurtproblematiek”⁹². Toch kunnen culturele projecten wel degelijk significante veranderingen teweeg brengen:

“Culture [...] can make communities. It can be a critical focus for effective and sustainable urban regeneration. The task is to develop an understanding (including methods of study) of the ways—cultural and ethical—in which even the ‘worst estates’ can take part in and help shape the relics of their city (and society) as well as their locality. This is a massive challenge to academics, professionals, business, and to local and ultimately national government and—of course—citizens. But nothing less can work.”⁹³

Ook binnen de Nederlandse context is de relatie tussen cultuur en herstructurering vaak maar in gefragmenteerde beelden weer te geven⁹⁴. Het is dan ook niet voor niets dat zelfs een nationaal beleidsdocument over dit onderwerp op is gebouwd uit een aantal losse essays van verschillende auteurs⁹⁵.

Uit dit alles valt één belangrijk ding te concluderen: cultuur kan een rol van betekenis spelen in processen van gentrification en herstructurering, waarbij deze rol zeer moeilijk te generaliseren valt. Dit probleem ligt voor een heel groot deel bij de aard van de cultuur zelf, die door haar artistieke aard vaak niet in het keurslijf van maatschappelijke evaluatie gevangen wil worden.

Kader: Het maatschappelijke belang van cultuur vertaalt in concreet beleid: de percentageregeling

Een voorbeeld van hoe het vermeende maatschappelijke belang van culturele productie zich in de Nederlandse beleidscontext heeft vertaald is de ontwikkeling van de zogenaamde percentageregeling voor decoratieve aankleding van rijksgebouwen. Dit is een regeling die in 1951 landelijk tot stand kwam en het mogelijk maakte om bij grote overheidsprojecten een bepaald percentage aan beeldende kunst te besteden. De regeling, destijds een initiatief van het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschap (OKW), ging hierbij uit van de “opvoedende waarde” die werd toegekend aan de toepassing van kunst bij overheidsgebouwen⁹⁶. Tegen het eind van de twintigste eeuw ging de regeling steeds vaker dienen “als instrument van het welzijnsbeleid”⁹⁷. De regeling is over de jaren in nota’s en rapporten een aantal keer herzien, maar is in essentie hetzelfde gebleven⁹⁸: bij de uitvoering van een bouwproject door of in opdracht van de Rijksgebouwendienst kan de uitvoerder er voor kiezen om een bepaald percentage van de bouwsom aan kunst te besteden. Dit percentage verschilt per bouwsom, waarbij het minimumbedrag van de totale bouwsom 500.000 euro is.

Kader: Overheidsbezuinigingen culturele sector

Op 10 juni 2011 werd wat velen al langer verwachten werkelijkheid. Staatssecretaris Halbe Zijlstra van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap verkondigde die dag definitief de grondige bezuinigingen die de overheid op de culturele sector wil doorvoeren. Vanaf 1 januari 2013 moet er per jaar 200 miljoen op de cultuur bezuinigd worden, waarbij voornamelijk het theater en de beeldende kunst het moeten ontgelden. De grotere culturele instellingen worden voor een groot deel ontzien, zodat ze “op hoog niveau cultuur kunnen blijven maken”⁹⁹. Belangrijkste redenen voor de korting zijn de algehele golf van bezuinigingen bij de overheid als gevolg van de financiële crisis en het idee dat de culturele sector minder afhankelijk van subsidies moet worden: cultuur moet meer op haar eigen benen leren staan. Al in de aanloop naar het besluit ontstond er binnen de sector een besef dat de huidige relatie tussen de overheid en cultuur niet langer houdbaar is. Zo kwam De Tafel van Zes, een vertegenwoordiging van de gehele kunstsector, met het advies Minder waar het kan, beter waar het moet, een pleidooi voor een andere rol van de overheid¹⁰⁰. Hierin wordt onder andere gepleit voor een strengere toewijzing van subsidies en een kleinere rol van de overheid en een grotere rol van de markt. Ook het overheidsorgaan de Raad voor Cultuur bracht een advies uit, waarin werd gepleit voor het hanteren van de ‘kaasschaaf’: de staatssecretaris zou beter de gehele sector een beetje korten dan op bepaalde delen fors te bezuinigen. De adviezen gingen gepaard met een sectorbrede discussie over nieuwe vormen van financiering en opdrachtgeverschap, wat onder andere leidde tot ideeën als crowd funding en publiek-privaat opdrachtgeverschap¹⁰¹. Tegelijkertijd deed Gerard Marlet nogmaals van zich horen met de boodschap dat gemeentelijke investeringen in cultuur zich economisch dubbel en dwars uitbetalen. In de Atlas voor gemeenten 2011 verdedigt hij andermaal “de waarde van cultuur voor de stad” en schetst hij een mechanisme waarbij een interessant cultureel aanbod leidt tot stijging van grond- en huizenprijzen¹⁰².

2. Theoretisch kader: Nederlandse woningcorporaties, speelbal van de tijd

Nederlandse woningcorporaties zijn in de afgelopen eeuw nogal eens aan verandering onderhevig geweest. Men kan dan ook gerust stellen dat woningcorporaties sterk onder invloed van de tijdsgeest staan, waarbij hun activiteiten zich al naar gelang de tendens uitbreiden of versmallen.

Van overheidsinstrument naar private instelling met publieke verantwoordelijkheden?

Voor 1990

De eerste woningbouwverenigingen, voorgangers van de huidige corporaties, werden al voor de woningwet van 1901 door vermogende particulieren en coöperaties van arbeiders opgericht, zonder overheidssteun en puur uit sociale overwegingen. Het aantal instellingen en de hoeveelheid woningen die zij in hun bezit hadden was echter gering¹⁰³. De komst van de woningwet van 1901, waardoor er een mogelijkheid tot financiering vanuit de overheid kwam, leidde er toe dat de hoeveelheid woningbouwverenigingen explosief toenam. Na de Tweede Wereldoorlog werden de corporaties volledig door het rijk gefinancierd. Tot en met halverwege de jaren zestig van de vorige eeuw waren het de gemeentes die opdracht gaven tot het bouwen van woningen, die vervolgens door de corporaties in exploitatie werden genomen. Daarna werden de corporaties vaak zelf opdrachtgever en kregen zodoende zelf de verantwoordelijkheid over het financieel beheer van het eigen vermogen¹⁰⁴. Tegelijkertijd werden de activiteiten langzaam uitgebreid:

"Het bezit groeide intussen en werd ook ouder, waardoor meer onderhoud en woningverbeteringen nodig werden. Dus kwamen er eigen onderhoudsdiensten en projectafdelingen. De democratisering golf uit de jaren zeventig en de opkomst van de stadsvernieuwing verbreedde de taken van verhuurafdeling ook tot bewonerszaken. Rond 1985 bestonden de meeste corporaties uit de welbekende driepoot verhuur en bewonerszaken, technisch beheer en projectontwikkeling en financieel beheer en administratie [...]"¹⁰⁵

1990 tot nu

De veranderende economische situatie van de jaren negentig zorgde voor een drastische heroverweging van de taakafbakening, met een jarenlang proces van justitiële herpositionering tot gevolg. Net als vele andere publieke organisaties zoals de Nederlandse Spoorwegen en de PTT ondervonden de corporaties de gevolgen van de golf van privatisering. Dit uitte zich in eerste instantie in de nota 'Volkshuisvesting in de jaren negentig' van toenmalig staatssecretaris Heerma, waarin werd voorgesteld om de verantwoordelijkheden voor de uitvoering van de taken bij de corporaties zelf te leggen¹⁰⁶. Zodoende werd de financiële band tussen corporatie en overheid doorgesneden en werd de sector in haar geheel financieel verzelfstandigd. Een belangrijke factor hierin was het feit dat een groot deel van de gesubsidieerde woningvoorraad van corporaties werd bezet door gezinnen met hogere inkomens¹⁰⁷. Hierdoor begaven de corporaties zich buiten hun primaire sociale kerntaken en kwamen derhalve dus niet meer in aanmerking voor directe financiële ondersteuning vanuit de overheid. De uitgangspunten van de 'nota Heerma' werden in 1992 geconcretiseerd in het 'Besluit Beheer Sociale Huursector' (BBSH), de juridische basis voor het huidige functioneren van de corporaties. Het BBSH omschrijft op welke terreinen corporaties actief mogen zijn en wat de toelatingseisen zijn om een corporatie te worden. Het BBSH gaat hiervoor uit van zes zogenaamde prestatievelden:

1. **passend huisvesten van de doelgroep;**
2. **kwalitatief in stand houden van het woningbezit;**
3. **betrekken van bewoners bij beleid en beheer;**
4. **waarborgen van de financiële continuïteit;**
5. **bevorderen van de leefbaarheid in wijken en buurten;**
6. **bijdragen aan de combinatie wonen en zorg (per november 2001).**¹⁰⁸

Met het ingaan van dit besluit veranderde de rol van de overheid van dirigerend naar voorwaardenscheppend en vooral toezichhoudend. Er worden tussen het rijk, gemeenten en corporaties tegenwoordig prestatieafspraken gemaakt op basis waarvan de corporaties geëvalueerd worden, maar er is geen sprake meer van directe sturing vanuit de overheid. Zodoende hebben de corporaties in hun beleid en bedrijfsvoering behoorlijk wat meer speelruimte gekregen¹⁰⁹. Wel is de concurrentie tussen corporaties onderling en met andere, publieke dan wel private, partijen toegenomen¹¹⁰.

Het BBSH werd niet altijd even positief ontvangen. De overheid ging meer druk leggen op de maatschappelijke verantwoordelijkheden van de corporaties, vooral na het aantreden van minister Dekker in 2003. Dit zorgde ervoor dat het BBSH door corporaties nogal eens "als een keurslijf werd ervaren"¹¹¹. De gehele discussie leidde in 2005, vlak voor het aftreden van minister Dekker, tot het rapport van de VROM-raad 'Voorbij of vooruit? Woningcorporaties aan zet', waarin wederom werd gepleit voor meer maatschappelijke betrokkenheid¹¹². Met het in september 2007 aantreden van Pieter Winsemius als minister van VROM werden corporaties direct op hun verantwoordelijkheid voor de onverantwoorde maatschappelijk achterstanden in de oude stadswijken gewezen. Zodoende werd de reikwijdte van de activiteiten van de corporaties almaar meer op de proef gesteld:

*"Vanuit de urgentie van de situatie in de wijken werd de vraag steeds prangender of de corporaties nog steeds slechts in het belang van de volkshuisvesting actief konden zijn of dat het tijd werd voor ingrijpende verbreding van het takenpakket."*¹¹³

In december 2008 bracht de Stuurgroep Meijerink in opdracht van het ministerie voor Wonen, Werken en Integratie en Aedes, de vereniging van Woningcorporaties het advies 'Nieuw arrangement overheid-woningcorporaties' uit, waarin een aantal belangrijke aanbevelingen op het gebied van de modernisering van het toezicht op en de governance van corporaties is opgenomen. De Stuurgroep stelt:

*"Het arrangement gaat uit van corporaties als private maatschappelijke ondernemingen met een publiek belang: de 'brede zorg voor het wonen'. Het arrangement legt dit publiek belang uiteen in drie deeldomeinen, die achtereenvolgens worden getypeerd als wat 'MOET' (de sociale taak), wat 'KAN' (de woonomgeving en het maatschappelijk vastgoed) en wat te 'OVERWEGEN' is in de lokale context (de wijk- en buurtaanpak). Dit laatste deeldomein betekent 'nee, tenzij' voor de corporatie. Dit in tegenstelling tot het eerste deeldomein, waar 'ja, tenzij' geldt."*¹¹⁴

De verwerking van dit advies door de overheid leidde in 2009 uiteindelijk tot een brief van minister Van der Laan aan de Tweede Kamer waarin hij de vormen van een nieuw stelsel, een nieuw BBSH, voor de relatie tussen corporaties en overheid schetst. De rol van de overheid ten opzichte van de corporaties zou moeten worden versterkt en verhelderd. Ook zal de minister in de opstelling van de nieuwe BBSH de driedeling van de Stuurgroep op het gebied van de taken van corporaties verwerken. Deze brief, die al door de ministerraad is goedgekeurd, zou uiteindelijk op zijn vroegst in januari 2011 tot een nieuwe wet moeten leiden, maar door de val van het kabinet in februari 2010 zal dit hoogstwaarschijnlijk meer tijd gaan kosten.

Samenvattend kan de huidige situatie, tot en met de ingang van een eventueel stelsel, als volgt samengevat worden:

*"De woningcorporatie heeft de beschikking over maatschappelijk kapitaal [in de vorm van haar woningvoorraad]. De Woningwet en het [BBSH] regelen de bestemming. De bestemming is luid en duidelijk de volkshuisvesting. Dat betekent dat een corporatie niet onbeperkt naar eigen goeddunken het vermogen kan aanwenden. [...] daarbij past één kanttekening. De bestemming "volkshuisvesting" is geenszins een statisch begrip. In de loop van de tijd is bijvoorbeeld het thema leefbaarheid als prestatieveld aan het BBSH toegevoegd."*¹¹⁵

Bredere taken en activiteiten

De maatschappelijke verantwoordelijkheid van corporaties wordt door verscheidene organisaties nogal eens verschillend verwoord. Waar het BSSH uit gaat van de zes hierboven vermelde punten, noemt de VROM-raad drie maatschappelijk opgaven, namelijk de woningbouw, stedelijke vernieuwing en zorg voor specifieke groepen. De Stuurgroep Meijerink spreekt van de driedeling moet, kan en overwegen. De vraag is nu hoe deze verwoordingen zich in de werkelijkheid uiten. Wat doen corporaties nu eigenlijk buiten hun hoofdtaak, de sociale volkshuisvesting? Conijn stelt dat één van de zes belangrijke hoofdlijnen waarbinnen het takenpakket van corporaties zich ontwikkelt het beheren van maatschappelijk vastgoed is:

*"In deze lijn concentreert het takenpakket zich op de ontwikkeling en exploitatie van vastgoed, echter niet beperkt tot woningen. Vastgoed met een maatschappelijke functie (zorggebouwen als verpleeg- en verzorgingshuizen, onderwijs- en welzijnsinstellingen) behoort daar ook toe. Nu vaak in eigendom van instellingen die het beheer ervan niet als hun kerntaak zien, vaak met aanzienlijke kwaliteitsachterstanden en exploitatieproblemen. Hier ligt nog een aanmerkelijke vernieuwingsopgave. In deze lijn is het ontwikkelen en beheren van maatschappelijk vastgoed de kerntaak van woningcorporaties."*¹¹⁶

Hierbij is de maatschappelijke functie open voor interpretatie, er kan dus van alles onder vallen. Een andere hoofdlijn is die van corporaties als gebiedsontwikkelaars en -beheerders:

*"In deze lijn wordt het takenpakket (inclusief de aanwending van middelen) verruimd met taken die nu tot het gemeentelijke domein behoren. Investeren in de publieke ruimte. In essentie een gemeentelijke verantwoordelijkheid, tegelijk ligt daar vaak een bekostigingsvraagstuk met een 'schrane', te lage kwaliteit van de openbare ruimte als gevolg. De woningcorporatie wordt, per saldo, verantwoordelijk voor het integrale beheer van een woongebied."*¹¹⁷

Voorbeelden van activiteiten die uit deze bredere taakomschrijving voortkomen zijn er genoeg. Elsinga & Wassenberg stellen dat sommige corporaties naast het beheer van hun woningvoorraad inmiddels ook extra diensten aanbieden, zoals verzekeringen, verhuishulp of korting in winkels¹¹⁸. Op buurtniveau zorgen corporaties vaak voor speelmogelijkheden voor kinderen, wijkbewakers, milieuonderhoud en wijkcentra. Deze activiteiten vinden vooral plaats wanneer de lokale overheid hier niet voor kan of wil zorgen. Corporaties doen deze investeringen vooral om de kwaliteit van de leefomgeving te verbeteren en om de waarde van hun bezit op peil te houden. Een voorbeeld zijn Amsterdamse corporaties die steeds meer in bovengenoemd maatschappelijk vastgoed investeren, waarvan het Amsterdamse tijdschrift voor woonbeleid Nul20 een inventarisatie heeft gedaan. Vanwege hun verantwoordelijkheid voor de leefbaarheid van wijken breiden ze hun bezit uit naar onder andere "broedplaatsen en dienstencentra tot kerkzalen, een filmhuis en een zorgboerderij"¹¹⁹. Ze zijn actief in projecten voor opvang van daklozen en verslaafden, huisartsenposten en huis- en zorgcentra, kinderdagverblijven, scholen, bedrijfsverzamelgebouwen, het verhuren van betaalbare ateliers, broedplaatsen en theaters¹²⁰. Dit komt soms tot stand door subsidiëring, maar meestal is de corporatie bij een project betrokken als verhuurder, waarbij de corporatie het vastgoed "niet commercieel verhuurt aan partijen die moeilijk een markthuur kunnen neerleggen". Vaak staan de projecten in het teken van functiemenging, die als antwoord dient op de functiescheiding die "tot in de jaren zeventig van de vorige eeuw het adagium" was en "vrij monotone wijken heeft opgeleverd"¹²¹. Dit proberen corporaties te doorbreken. De Amsterdamse projecten spelen voornamelijk op buurtniveau. Grote publiekstrekkingen komen wel aan bod maar zijn vaak nog in een pril stadium. Als het maatschappelijk vastgoed van Amsterdamse corporaties in cijfers wordt uitgedrukt, zijn er 47 gezondheidscentra, 31 voorzieningen voor kinderopvang, 30 fietsenstallingen en maar liefst 397 ateliers.

Corporaties en herstructurering

Net als bij cultuur, moeten ook ontwikkelingen binnen de corporatiesector binnen een context van het landelijke beleid van herstructurering geplaatst worden, dat in werd gezet met de publicatie van de Nota Wonen in 2000: *Mensen, wensen, wonen*¹²². Eind jaren negentig van de vorige eeuw werden veel binnenstedelijke, naoorlogse wijken al getypeerd als problematisch, een typering die ze overnamen van de 19e-eeuwse arbeiderswijken. De concentratie van lagere inkomensgroepen in deze wijken, waaronder veel voormalige gastarbeiders van Turkse en Marokkaanse afkomst, was de belangrijkste reden voor de totstandkoming van een beleid van herstructurering¹²³. Veel van de wijken werden getypeerd door een homogeen aanbod van sociale woningbouw. Het beleid richtte zich dan ook vooral op het creëren van een gemengde woningvoorraad, waardoor concentraties van lagere inkomensgroepen zouden verminderen. Om dit te bewerkstelligen moesten er duurdere woningen voor hogere inkomens aan de woningvoorraad worden toegevoegd. Omdat er weinig leegstand in de wijken was, zou dit gepaard moeten gaan met het slopen, opwaarderen of verkopen van goedkopere woningen. Omdat het beleid bijna uitsluitend gericht is op wijken met veel sociale woningbouw, zijn er veel woningcorporaties bij de uitvoering betrokken¹²⁴. Huizen moeten worden heringericht, vergroot, gesloopt of opgewaarderd, waarbij fysieke en sociale structuren binnen wijken op losse schroeven kunnen komen te staan. Met de komst van het krachtwijken beleid in 2007 koos de overheid voor een sterk wijkgerichte aanpak, waarbij de corporaties "met klem verzocht werd in de eigen wijken te investeren"¹²⁵. Deze verwachting gaat gepaard met een tweede, enigszins tegenstrijdige, verwachting: dat corporaties een deel van hun woningbezit in de wijken verkopen aan nieuwe bewoners, of, zoals in vele wijken het geval is, oude huurwoningen slopen en nieuwe koopwoningen ervoor in de plaats bouwen. Dit betekent dat corporaties hun marktaandeel in de herstructureringswijken zullen moeten terugbrengen¹²⁶. Aan de ene kant zouden corporaties dus meer moeten investeren in de wijken, en tegelijkertijd wordt verwacht dat ze hun belang in die wijken terugbrengen.

Hoewel de positie van woningcorporaties binnen het krachtwijken beleid voor elke wijk anders is, is de casus van vier Haagse krachtwijken die Annet Bertram en Jan-Kees Helderma aandragen illustratief voor krachtwijken in heel het land¹²⁷. Den Haag kent vier krachtwijken, waar binnen alle vier de wijken de drie Haagse corporaties een dominante positie innemen. Voor deze wijken zijn na intensief debatteren, onder andere tussen corporaties en de gemeente, vier

wijkplannen tot stand gekomen. Hoewel deze plannen per wijk al naar gelang de lokale context wel sterk van elkaar verschilden, bestonden ze allen uit vijf pijlers:

1. Schoonmaken van de wijken door ondergrondse containers te plaatsen in combinatie met een handhavings- en veiligheidsprogramma;
2. Een intensief jongerenprogramma gecombineerd met een zwaar gezondheids- en sportprogramma gericht op preventie;
3. Het instellen van een begeleidingsprogramma van zware probleemgezinnen door de aanstelling van één coach;
4. Een programma gericht op het terugbrengen van de wijk economie en een stevig inburgeringsprogramma om zoveel mogelijk mensen een bijdrage te laten leveren aan de samenleving;
5. Een omvangrijk fysiek programma gericht op het realiseren van een gedifferentieerd woningaanbod en een upgrading van de woonomgeving.¹²⁸

Betram en Helderman reiken aan de hand van deze wijken een aantal observaties aan over de rol van de corporaties. Allereerst stellen ze dat de corporaties samen met de scholen de enige partij zijn die weten wat er achter een voordeur gaande is. Een tweede observatie is dat zowel scholen als corporaties hierbij een zakelijk belang hebben. Zodoende wordt al gesteld dat zowel scholen als corporaties zich vaak op breder terrein begeven dan alleen hun primaire taken. Ze hebben er belang bij dat gezinnen "zich staande weten te houden in de Nederlandse samenleving"¹²⁹. Een derde hier direct op aansluitende observatie is dat "de taak die de corporaties op zich genomen hebben breed is", mede door aandringen van het Haagse college¹³⁰. Dit uit zich in de vijf hierboven omschreven pijlers, waarvan feitelijk alleen de vijfde behoort tot de volkshuisvesting. De overige pijlers zijn veel breder. Van onderwijs vanuit pijler 2, "een cruciale signaleringsfunctie"¹³¹ vanuit pijler 3, het realiseren van bedrijfsverzamelgebouwen en het stimuleren van allochtoon ondernemerschap vanuit pijler 4, etcetera. De taken zorgen er ook voor dat er met veel andere partijen uit het maatschappelijk middenveld samengewerkt moet worden. Bertram en Helderman noemen als laatste observatie de verhouding tussen gemeente en corporatie, waarbij ze stellen dat er op nationaal niveau vaak nog volop discussie gevoerd wordt, terwijl er op gemeentelijk niveau vaak al tot een serieuze aanpak wordt gekomen, met het college als regisseur. "Het zwaartepunt is hiermee verschoven naar de as gemeente-corporaties."¹³²

Kader: Corporaties in zwaar weer

Het hierboven omschreven beleid van herstructurering was de laatste jaren zoals gezegd vaak onderdeel van het in 2007 landelijk ingevoerde krachtwijken beleid. Op 22 maart 2007 maakte de toenmalige minister van Wonen Wijken en Integratie een lijst met 40 Nederlandse probleemwijken bekend die in aanmerking zouden komen voor extra investeringen van de landelijke overheid. In ruil voor deze financiële injectie moesten lokale overheden en de in de wijk aanwezige woningcorporaties eveneens een flinke bijdrage leveren. Concreet betekende dit dat er in veel steden een gecentraliseerd krachtwijken beleid werd opgesteld waarin de lokale actoren afspraken over hun betrokkenheid en verantwoordelijkheden maakten, waarmee de verruiming van hun taken zwart op wit werd vastgelegd¹³³. Dit uitte zich in een behoorlijke vergroting van hun financiële verplichtingen¹³⁴, wat met het in 2007 uitbreken van de kredietcrisis steeds lastiger werd, wat uiteindelijk een enorme verslechtering van de financiële positie van woningcorporaties tot gevolg had. De kredietcrisis en de bijkomende ontwikkelingen op de woningmarkt zorgde er voor dat de koopwoningen van corporaties steeds moeilijker verkocht werden, een belangrijke bron van inkomsten. Daarnaast stakten, als gevolg van overheidsbeleid en de inflatiecorrectie, de stijging van de huren. Samen met het feit dat de hypotheekrenteaf trek voorlopig in stand wordt gehouden en nog een aantal andere factoren betekende dit dat de meeste woningcorporaties de laatste jaren in behoorlijk zwaar weer verkeren¹³⁵.

Kader: Nederlandse woningcorporaties in een Europese context

Hoewel vele landen zowel binnen als buiten Europa een sociale huursector kennen, is de situatie in Nederland uniek. De woningen van corporaties worden in Nederland namelijk niet exclusief door de lage inkomens bezet¹³⁶. Ook zijn corporaties in andere landen vaak veel duidelijker financieel afhankelijk van de overheid, waardoor ze veel sterker door de overheid gestuurd worden. Daarnaast kent Nederland binnen Europa een

sociale huursector die het grootste deel van de complete woningvoorraad inneemt, in 2005 35 procent¹³⁷. Scandinavische landen als Denemarken en Zweden volgen met een sector die ongeveer 20 % van de totale voorraad inneemt, waarbij de particuliere huursector dan ook vele malen groter is¹³⁸. Als de maatschappelijke positie van Nederlandse woningcorporaties wordt vergeleken met die van corporaties in andere landen, valt onder andere op dat de ontwikkeling van Engelse corporaties tegenovergesteld aan die in Nederland is. Waar Nederlandse corporaties de afgelopen decennia steeds verder van de overheid af zijn komen te staan, worden Engelse corporaties steeds meer een instrument voor het uitvoeren van lokaal huisvestingsbeleid, wat volgens McDermont tot een vervreemding met het buurtniveau leidt¹³⁹. Zodoende heeft de afhankelijkheid van overheidsgelden in Engeland de essentie van de sector, haar onafhankelijkheid, ondermijnd.

De discussie over de justitiële positie van Nederlandse woningcorporaties is inmiddels ook de Nederlandse grenzen overstegen. Hoewel Europese regels bepalen dat huisvesting een zogenaamde Service of General Economic Interest (SGEI) is, waardoor lidstaten financiële ondersteuning aan de sector mogen verlenen, bestaat er discussie over de vraag in hoeverre dit predicaat voor de gehele woningvoorraad van Nederlandse woningcorporaties op gaat. Aan de hand van deze discussie is er in 2005 een inkomensgrens van 33.000 euro opgesteld, waarbij alle inkomens beneden deze grens onder de doelgroep van een SGEI vallen¹⁴⁰. Naar aanleiding van deze grens stelde de toenmalige minister dat, om aan de eisen van de Europese Unie te voldoen, woningcorporaties hun activiteiten voor de doelgroep, zogenaamde sociale activiteiten, juridisch zouden moeten opsplitsen van activiteiten die niet voor de doelgroep bestemd zijn, en dus voor de open markt. Zodoende zouden overheidsgelden alleen voor de activiteiten ten gunste van de doelgroep gebruikt mogen worden en zou er geen oneerlijke concurrentie tussen woningcorporaties en private partijen optreden¹⁴¹. Interessant is dat de doelgroep vanwege het krachtwijken beleid juist is uitgebreid, corporaties moeten immers zorgen voor een instroom van hogere inkomens in de wijken.

3. Methodologie

Er is van het begin af aan uitgegaan van een exploratief onderzoek, ingegeven door de relatieve 'versheid' van het onderwerp. Er staat simpelweg nog vrij weinig over op papier. Daarnaast blijkt uit de theorie dat kennis over de rol van cultuur in stedelijke ontwikkeling vaak plaats- en tijdgebonden en daarom moeilijk te generaliseren is. De onderzochte "sociale fenomenen en hun betekenis zijn in een constante staat van revisie"¹⁴². Kennis van dergelijke fenomenen is constructivistisch; ze wordt gecreëerd binnen een context van interactie tussen sociale actoren en komt tot uiting in sociale, culturele en politieke structuren, vastgelegd in discoursen en landschappen¹⁴³. Deze structuren kunnen een veelvoud aan individuele betekenissen en ervaringen omvatten, waarbij ervaringen vorm kunnen geven aan structuren en vice versa. Daarom is bij het onderzoek uit gegaan van een interpretatief perspectief: door middel van onderzoek is getracht deze ervaringen en structuren beter te begrijpen¹⁴⁴.

Vanuit de exploratieve en interpretatieve aard ligt kwalitatief onderzoek het meest voor de hand. Het onderzoek is hierbij in twee onderdelen onderverdeeld. Eerst is gekeken naar de relatie tussen woningcorporaties en de culturele sector op stedelijk niveau. Hiervoor zijn twee casussen onderzocht, de steden Utrecht en Rotterdam, die beide door hun respectievelijke voorbeeldpositie kansen bieden om meer algemene structuren te begrijpen¹⁴⁵. Deze voorbeeldposities uiteten zich in een aantal aspecten. Zo zijn Utrecht en Rotterdam twee steden waarbinnen de creatieve klasse een relatief belangrijke positie inneemt, zowel economisch als cultureel symbolisch¹⁴⁶. Ook hebben beide steden een sterk cultureel profiel, terwijl de economische achtergrond van beide totaal verschillend is. Daarnaast biedt de keuze voor Utrecht en Rotterdam de kans om de Noordvleugel van de Randstad te vergelijken met de Zuidvleugel. Na dit eerste onderdeel zijn in beide steden twee specifieke projecten van woningcorporaties onder de loep genomen. In het eerste deel van het onderzoek viel het al gauw op dat de manier waarop corporaties met cultuur bezig zijn ruwweg in tweeën gedeeld kan worden. Aan de ene kant houden corporaties zich vaak bezig met projecten van korte termijn, bijvoorbeeld de sponsoring van een theatervoorstelling of het gezamenlijk met de bewoners vormgeven van een kunstwerk in de wijk¹⁴⁷. Aan de andere kant zijn er programma's waarbij de betrokkenheid meer structureel is, bijvoorbeeld bij het ontwikkelen van een cultureel centrum of een creatieve broedplaats. Met dit gegeven in het achterhoofd is ervoor gekozen om in beide steden zowel een project op de korte als op de lange termijn te onderzoeken, en deze vervolgens met elkaar te vergelijken.

Bij beide onderdelen is gebruik gemaakt van orale en tekstuele data¹⁴⁸, afkomstig uit semigestructureerde diepte-interviews met sleutelpersonen en relevante (beleids)documenten. Ook heeft er participerende observatie plaats gevonden, waarbij notities en foto's zijn gemaakt en hebben er informele gesprekken met kunstenaars, bewoners en andere betrokkenen plaats gevonden, waarvan eveneens notities zijn gemaakt¹⁴⁹. Zo is een culturele interventie zowel voor, tijdens als na het project – tijdens het afsluitende feest – bezocht. Bij aanvang van het onderzoek is een inventarisatie van de betrokkenheid gemaakt, waarbij voor beide steden een databestand van alle recente culturele projecten van corporaties is aangemaakt. Vervolgens zijn relevante (beleids)documenten verzameld, zijn in beide steden twee geschikte projecten uitgezocht om verder te onderzoeken en is contact gelegd met mogelijke sleutelpersonen voor de interviews. Deze selectie gebeurde op basis van de bij de sleutelpersonen aanwezige relevante expertise¹⁵⁰. De respondenten waren zodoende werkzaam bij woningcorporaties of betrokken bij specifieke projecten als kunstenaar, projectmedewerker of bewoner. Informatie uit oorspronkelijke data leidde in sommige gevallen naar contacten met verdere respondenten¹⁵¹. Voor de afname van de interviews is gebruik gemaakt van topiclijsten, waarvan hieronder een voorbeeld. Dit zijn lijsten met belangrijke onderwerpen en vragen die het interview kunnen sturen¹⁵². Voordeel hiervan is dat het interview richting krijgt en tegelijkertijd flexibel is. Wel moeten vragen 'on the spot' bedacht worden.

Voorbeeld topiclijst:

- Introductie persoon en functie.
- Korte introductie kijk op cultuur vanuit corporatie en persoon. Is er een culturele visie op corporatieniveau te duiden of verschilt het per persoon?
- Woonstad Rotterdam is onderverdeeld in 5 afdelingen. Verschilt de culturele betrokkenheid per afdeling?
- Verschilt de culturele betrokkenheid al naar gelang de kenmerken van de lokale bevolking van een wijk/buurt? En welke rol speelt het type woonmilieu?
- In hoe verre spelen fysieke kenmerken een rol bij de culturele betrokkenheid?
- Is er sprake van een apart budget voor culturele projecten? Zo niet, waar wordt het dan van gefinancierd? Waarom?
- Hoe is de rol van cultuur binnen processen van herstructurering?

- In hoe verre speelt cultuur een rol bij het trekken van nieuwe bewoners naar de wijk/stad? Is het cultuur voor bewoners of bezoekers? Welke rol speelt gentrificatie?
- Er wordt in jullie publicaties vaak geschreven over het versterken van de identiteit van bepaalde wijken. In hoe verre kan cultuur hierin een rol spelen? Is het een tool?
- Er wordt in jullie publicaties vaak geschreven over het belang van het behouden van de middeninkomens in de wijken. In hoeverre speelt cultuur hierin een rol?
- Welke rol speelt Pact op Zuid bij de culturele betrokkenheid van Woonstad?
- In jullie publicaties komt een kunstzone in Oud-Charlois ter sprake. Hoe zou deze zich moeten manifesteren? Waarom op die plek? Wat is het doel ervan? Wie hebben er profijt van, wanneer en waar?
- In hoeverre is de rol van cultuur voor corporaties in Rotterdam uniek?
- In hoeverre vindt er bij culturele projecten evaluatie plaats? Welke uitgangspunten zijn hierbij van belang?
- Is er een toenemende rol van cultuur in beleid corporatie(s)? Waarom? In het verleden/in de toekomst. Hoe manifesteert zich dit concreet?

Als de respondent dit op prijs stelde is de lijst op voorhand ter voorbereiding aan de respondent ter beschikking gesteld. De lijsten zijn keer op keer samengesteld al naar gelang de functie van de respondent en eerder in het onderzoek vergaarde informatie. Het onderzoek had dan ook een iteratief uitgangspunt waarbij inzichten afkomstig uit eerder vergaarde data aan de basis van verdere vragen en onderzoek stonden¹⁵³. Ook is voor de verzameling van data uitgegaan van theoretische verzadiging, wat wil zeggen dat er zo ver mogelijk net zo lang data is verzameld totdat nieuwe data geen nieuwe inzichten opleverde¹⁵⁴. Na het verzamelen van alle data zijn de vergaarde transcripten en documenten opgedeeld in fragmenten die vervolgens voorzien zijn van één of meerdere labels. De labels zijn tot stand gekomen aan de hand van een analyse van het in de documenten en interviews gehanteerde discours. Aan de hand van de labels zijn de documenten vervolgens geanalyseerd, waarbij verbanden tussen labels en argumentatie onderzocht zijn. Inzichten uit deze analyse stonden vervolgens aan de basis van de formulering van relevante concepten¹⁵⁵. Aan de hand van deze concepten en hun verbanden is vervolgens tot een antwoord op de onderzoeksvraag gekomen. Bij de opdeling in fragmenten, het voorzien van labels en de analyse is gebruikt gemaakt van het computerprogramma MAXQDA.

Tijdens het onderzoek is constant stil gestaan bij het feit dat interviews persoonlijke interacties zijn, beïnvloed door "maatschappelijke normen, individuele verwachtingen en machtstructuren"¹⁵⁶. Kwalitatief onderzoek op basis van interviews is in haar essentie (inter)subjectief. Werk is daarom zo veel mogelijk beschikbaar gesteld aan respondenten voor goedkeuring, eventuele wijzigingen of opmerkingen. Bronnen zijn tegenover elkaar gecheckt en werk is gecontroleerd door begeleiders¹⁵⁷. Zodoende is getracht de geloofwaardigheid en betrouwbaarheid van het onderzoek zo hoog mogelijk te houden¹⁵⁸. Ook is er rekening gehouden met de ethische principes van onderzoek¹⁵⁹. Er is op een vertrouwelijke manier met persoonlijke gegevens omgegaan, die nooit zonder toestemming openbaar zijn gemaakt. Het doel van het onderzoek is altijd aan de respondenten voorgelegd, zodat ze compleet op de hoogte zouden zijn van hun bijdrage hier aan. Als laatste is het nog belangrijk om te benadrukken dat met kwalitatief onderzoek geen wetmatigheden onderzocht kunnen worden. Het onderzoek biedt daarom slechts inzichten in een subjectieve werkelijkheid waarbij de opgedane kennis moeilijk te generaliseren is¹⁶⁰. Wel biedt het kwalitatief onderzoeken van casussen mogelijkheden om te reflecteren op en te leren van onderzochte situaties. Door uitkomsten te vergelijken met andere casussen en reeds bestaande theorieën kan toch algemeen nuttige kennis gegenereerd worden¹⁶¹.

4. Utrecht en Rotterdam: twee korte profielschetsen

Utrecht fysiek: compact en kleinschalig?

Utrecht is een compacte stad en wordt, hoewel ze altijd tot de vier grote steden wordt gerekend, ook wel getypeerd als provinciaals¹⁶². Utrecht kent een klein en oud historisch centrum, een van de oudste van het land, met vele historische kerken zoals de Dom, doorkruist door grachten en begrensd door singels. Buiten het centrum vindt men grofweg, in volgorde van ouderdom, vooroorlogse arbeiderswijken in Utrecht-Oost, -Noord en Lombok, tuinstreken in Utrecht Noordoost en -West en naoorlogse flatwijken in Overvecht, Kanaleneiland en Utrecht-Zuid. Aan de westkant van de stad ligt de grootschalige stadsuitbreiding Leidsche Rijn, de grootste VINEX-locatie van het land. In het noordwesten vindt men klein- tot middelgrote industrie, en aan de oostkant van de stad is de academische uitbreiding van de stad, De Uithof of Utrecht Science Park, waar zowel de Universiteit, de Hogeschool als ook het Utrecht Medisch Centrum gevestigd zijn of vestigingen hebben. Kenmerkend voor de stad is haar centrale ligging in het land. Dit maakt de stad tot een belangrijk verkeersknooppunt, zowel voor verkeer over de weg als over het spoor.

Utrecht economisch: stad van kennis en cultuur?

Ondanks dat Utrecht een bescheiden industrieel verleden kent, heeft de Utrechtse economie tegenwoordig een grotendeels op diensten gerichte structuur, met een belangrijke rol voor de vele nationale en internationale organisaties die in de stad zijn gevestigd. Terwijl Utrecht oorspronkelijk een centrum van handel en geestelijkheid was, ontwikkelde het zich in de loop van de vorige eeuw tot een belangrijk institutioneel centrum, mede onder invloed van haar centrale ligging. Zo hebben zowel ProRail als de NS haar hoofdkantoren in de stad, evenals de Rabobank, de SNS Bank en tot voor kort de Fortis Bank. Andere belangrijke instellingen zijn onder andere het hallencomplex de Jaarbeurs, winkelcentrum Hoog Catharijne, de Hogeschool Utrecht en de Universiteit Utrecht. Vooral deze laatste twee zijn bepalend in zowel het economische, sociale als ook het symbolische profiel van de stad en heeft er mede toe geleid dat Utrecht tegenwoordig vaak wordt getypeerd als stad van kennis en cultuur¹⁶³. Ook zou Utrecht als regio door haar hoogopgeleide bevolking, goed ontwikkelde hoogwaardige dienstensector en vooral bereikbaarheid en centrale ligging internationaal een zeer gunstige economische positie hebben. Volgens het Joint Research Centre van de Europese Unie was de regio Utrecht op economisch gebied in 2010 zelfs de meest competitieve van Europa¹⁶⁴. De regio had in 2006 dan ook de hoogste economische groei van het land, en kende in de jaren voor de crisis één van de hoogste groeicijfers van West-Europa¹⁶⁵. Door toedoen van de financiële crisis zijn deze cijfers flink gedaald, maar ook op het gebied van economisch herstel na de crisis scoort Utrecht goed¹⁶⁶. De economische voorspoed is echter niet bepaald gelijkmatig over stad verdeeld. Vooral de wijken Overvecht en Kanaleneiland blijven qua draagkracht behoorlijk achter bij de rest van de stad¹⁶⁷.

Utrecht sociaal: bevolkingsgroei en hoogopgeleid

Utrecht is de vierde stad van Nederland, met ruim 300.000 inwoners, een aantal dat door stadsuitbreiding de laatste jaren flink is gegroeid, de laatste tien jaar met bijna twintig procent. De stad is daarmee één van de snelst groeiende grote gemeenten van het land. Deze groei is opgebouwd uit een mix van natuurlijke aanwas (44 procent) en een positief migratiesaldo (56 procent), vaak bestaande uit jonge nieuwe bewoners die naar Utrecht komen om te studeren of te werken. De Utrechtse woningmarkt heeft een groot deel van deze groei op kunnen vangen in Leidsche Rijn, een wijk met grootschalige woningbouw die op zichzelf ook een zuigende werking uitoefent. Utrecht kent van de 50 grootste gemeentes het hoogste migratiesaldo voor de leeftijdscategorie 15-29, bijna twee procent. Opvallend is dat de stad voor de leeftijdscategorie 30-39 het laagste cijfer kent, namelijk -0,6 procent. Hoewel dit aansluit bij een landelijk patroon waarbij jongeren naar de stad trekken om daar te gaan studeren, om vervolgens daarna de stad weer te verlaten, is dit patroon in Utrecht veruit het sterkst. Dit kan te maken hebben met het grote aandeel studenten in de stad, waardoor de Utrechtse bevolking zo jong is. Het aandeel twintig tot dertigjarigen is met 22,7 procent veruit het grootste van de vier grote steden. Daartegenover staat een aandeel van veertig tot vijftenzestigjarigen en mensen van vijftenzestig jaar en ouder, dat het laagst is van de vier grote steden¹⁶⁸.

Naast dit leeftijds patroon kenmerkt de Utrechtse bevolking zich door een hoge opleidingsgraad. Utrecht heeft van de grote gemeenten het hoogste aandeel hoogopgeleiden, en scoort hoog op indices als Human Capital en de Sociaal-economische Index. Er wordt dan ook vaak gesteld dat het aandeel van de creatieve klasse in de bevolking van de stad het hoogste van het land is¹⁶⁹. Utrecht kent voor een grote stad behoorlijk weinig éénoudergezinnen. De stad heeft überhaupt weinig gezinnen met kinderen, maar dat is normaal voor haar formaat. Qua bevolkingssamenstelling kent

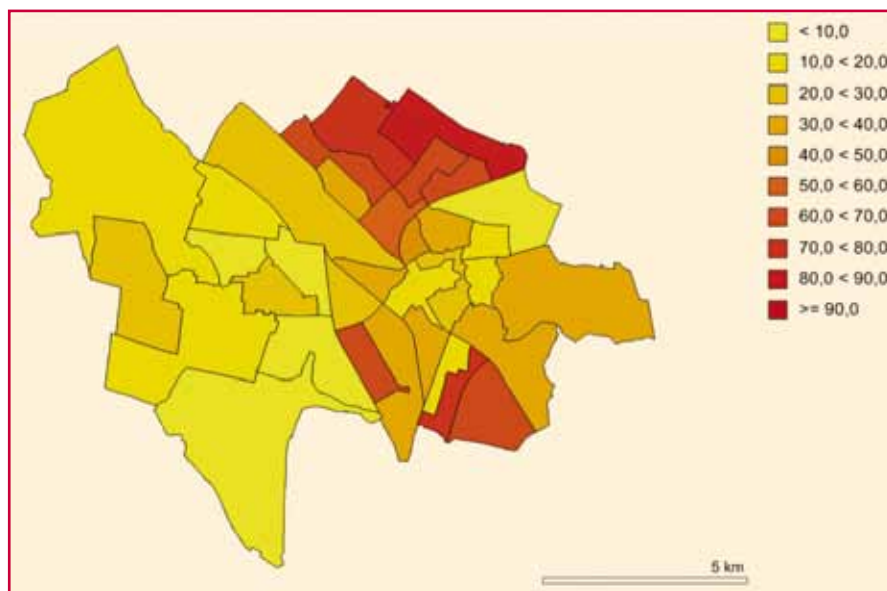
Utrecht een fors kleiner aandeel niet-westerse allochtonen vergeleken bij de drie andere grote steden, namelijk 21,3 procent, wel verschilt dit aandeel bovengemiddeld per stadsdeel. Zo kent de bevolking van de wijken Utrecht-Noordoost en -Oost acht procent niet-westerse allochtonen, een percentage dat in Overvecht op loopt tot 44 procent. Het aandeel allochtonen groeide in de afgelopen vijf jaar licht, veel minder dan de andere grote steden, waarbij de sterkste groei op trad onder overige niet-westerse allochtonen¹⁷⁰. Wel kent Utrecht van alle Nederlandse gemeenten het grootste aandeel Marokkanen onder haar bevolking, bijna negen procent.

Utrecht cultureel-symbolisch: 'stad van kennis en cultuur'

Omdat kennis en cultuur in de stad zo een belangrijke rol spelen, wordt Utrecht vaak gezien als dé stad van kennis en cultuur. Niet op de laatste plaats vanwege het feit dat beleidsmakers en planners de stad graag zo duiden. Deze identiteit, waarbij ook innovatie een belangrijke rol speelt, is echter verre van vanzelfsprekend en heeft pas recentelijk breeduit aandacht gekregen. Vaak wordt gesteld dat het in de positionering van de stad ontbreekt aan een duidelijke focus. Terwijl andere Randsteden ook internationaal een duidelijk karakter hebben, ontbreekt het Utrecht aan internationale zichtbaarheid. Amsterdam is wereldwijd bekend als toeristisch centrum, bij Rotterdam denkt iedereen gelijk aan de haven en Den Haag wordt op de kaart gezet door haar internationale politieke en juridische instellingen. Aan zulke eyecatchers ontbreekt het in Utrecht¹⁷¹. De laatste jaren is hier binnen de stad veel discussie over geweest. Onder andere ingezet door de kandidaatstelling van Utrecht als Culturele Hoofdstad van Europa in 2018, zijn Utrecht en de makers van haar imago haastig op zoek naar een aansprekend en verkoopbaar beeld van de stad. Hierbij komen ze meestal uit bij de aanwezige kwaliteiten op het gebied van kennis en cultuur. Zo wordt de stad geroemd als "ontmoetingsplaats voor talent"¹⁷², woont er "het grootste aandeel bewoners met een aan kennis gerelateerd beroep"¹⁷³ en zou het de "meest cultureel actieve bevolking van de G4"¹⁷⁴ hebben. In toeristische promotie wordt ook de authenticiteit van de stad aangehaald, onder andere terugkomend in het logo wat bij veel van de huidige marketing campagnes gehanteerd wordt. Hierin wordt de naam van de stad gesplitst in "UTR" en "ECHT". Als men de vele promotionele en academische publicaties over de stad leest wordt in ieder geval één ding duidelijk, Utrecht probeert in hoog tempo het imago van suffe provinciestad van zich af te schudden en een nieuw internationaal relevant imago er voor in de plaats te ontwikkelen. In hoeverre dit ook aansluit bij het mentale beeld van zowel bewoners als potentiële bezoekers is echter de vraag.

Utrechtse woningcorporaties

Utrecht kent met 38 procent een percentage sociale woningbouw dat voor de vier grote steden licht onder het gemiddelde is. Dit cijfer geeft niet weer dat de sociale huur sterk geconcentreerd is in een paar wijken, terwijl andere wijken amper sociale huur huisvesten (zie kaart 1). Zo ligt het percentage in buurten als Wilhelminapark en Oog in Al rond de vijf procent, een cijfer dat in Overvecht al gauw op loopt naar de 80 procent. De sociale woningvoorraad is in beheer van een aantal corporaties, waarvan er drie het overgrote deel voor hun rekening nemen. Mitros is hiervan de grootste, met in 2009 30.965 woningen in exploitatie, gevolgd door Portaal met 19.967 woningen en Bo-Ex met 8.663 woningen. De SSH Utrecht zou hier met 12.303 eenheden eigenlijk tussen moeten staan, maar richt zich specifiek op studentenhuisvesting. Alle drie de eerstgenoemde corporaties opereren in alle delen van de stad¹⁷⁵.

Kaart 1: Percentage sociale huur in Utrecht per subwijk, 2011
(Bron: Gemeente Utrecht, 2011)

Rotterdam fysiek: stad aan de Maas

Zeg Rotterdam en mensen denken aan de haven. Niet voor niks. Als laatste grote stad aan de monding van de Europese Rijndelta heeft Rotterdam een natuurlijke ligging die ideaal is voor een internationale haven. De stad is ruwweg op te delen in twee delen, het gedeelte ten noorden van de Nieuwe Maas (inclusief het centrum) en het gedeelte ten zuiden van de Nieuwe Maas. Recentelijk zijn ook aan de zuidkant van, op de zogenaamde Kop van Zuid, centrumfuncties ontwikkeld. Rondom dit centrum vindt men vooroorlogse wijken als Noord, Delfshaven en Charlois. Daar weer omheen liggen naoorlogse wijken als IJsselmonde, Prins Alexander en Hoogvliet. Ten westen van de stad strekt zich tot aan de riviermonding een uitgebreid havengebied uit. Rotterdam is een nieuwe stad, niet omdat de stad nog niet lang bestaat, maar omdat een groot deel van de stad in de Tweede Wereldoorlog is gebombardeerd. Tijdens de wederopbouw na de oorlog is ervoor gekozen om het oude centrum niet in origine te herstellen maar om een geheel nieuw centrum te bouwen, compleet met wereldwijd toonaangevende moderne architectuur. In de afgelopen decennia heeft Rotterdam zich dan ook ontwikkeld tot een van de weinige steden in Nederland waar hoogbouw een belangrijke rol in het stadsbeeld speelt¹⁷⁶.

Rotterdam economisch: haven en meer

Tegelijkertijd met deze modernisering van de Rotterdamse stedenbouw loopt een economische ontwikkeling die minstens net zo bepalend is voor het beeld wat mensen van Rotterdam hebben: de ontwikkeling van de Rotterdamse haven tot één van de grootste ter wereld. Hoewel Shanghai in 2004 Rotterdamse positie van 's wereld drukste haven overnam, blijft de haven van enorm belang voor zowel de internationale, nationale als de lokale economie en zorgt het voor een groot deel van de werkgelegenheid in de stad. Naast de industriële en logistieke bedrijvigheid die direct voortvloeit uit de haven, draagt de haven ook bij aan een financiële en zakelijke dienstensector van formaat¹⁷⁷. Het Economic Development Board Rotterdam, een onafhankelijke organisatie die het College van B en W adviseert over de stedelijke economie, signaleert naast dit "haven- en industrie-complex" nog twee "kernsectoren": de medische/zorgsector en de creatieve industrie¹⁷⁸. De medische en zorgcluster concentreert zich voornamelijk rond het Erasmus Medisch Centrum – waar onderzoeksspecialismen een belangrijke rol spelen – dat een meer interlokale zorgfunctie vervult door verschillende zorginstellingen. Op het gebied van de creatieve industrie zijn vooral de toegepaste kunsten en creatieve zakelijke dienstverlening sterk vertegenwoordigd, waarbij laatstgenoemde voor 55 procent bestaat uit architectuur en stedenbouw. Ondanks het internationale belang van de Rotterdamse haven behoort de regio op Europees niveau economische tot de middenmoot¹⁷⁹. Ook zijn de wijken ten Zuiden van de Nieuwe Maas qua inkomensverdeling al langere tijd onderbedeeld. Met de grootschalige hoogwaardige woningbouw op de kop van Zuid is hier een duidelijke verandering in gekomen, hoewel er qua inkomen nog steeds een duidelijke noord-zuid verdeling valt te maken¹⁸⁰.

Rotterdam sociaal: krimp en multicultureel

Rotterdam is met 590.131 inwoners de tweede stad van Nederland. De bevolking van de stad is de laatste jaren licht gekrompen, wat voornamelijk toe te schrijven is aan een licht negatief migratiesaldo. Dit saldo wordt voornamelijk veroorzaakt door het weg trekken van jonge gezinnen, bij de leeftijdscategorie 0-14 en 30-39 is het saldo namelijk het laagst. Net als Utrecht, hoewel behoorlijk minder sterk, kent Rotterdam een positief saldo voor de leeftijdsgroep van 15-29. Rotterdam kent zodoende dezelfde invloed van de aanwezigheid van educatieve instellingen als Utrecht, zij het van minder grote orde. Op het gebied van scholing laat Rotterdam een behoorlijk ander beeld dan Utrecht zien: het percentage hoogopgeleiden ligt onder het gemiddelde van de 50 grootste gemeenten. Ook op de Sociaal-economische index scoort Rotterdam beneden gemiddeld. De participatiegraad op de arbeidsmarkt is relatief laag, er is relatief veel langdurige werkloosheid, er zijn relatief veel eenoudergezinnen, er zitten relatief veel mensen in de bijstand en er is relatief veel armoede¹⁸¹. Rotterdam kent ook relatief veel problemen op het gebied van veiligheid en criminaliteit. De Rotterdamse bevolking bestaat voor 37 procent uit niet-westerse allochtonen. Net als in Utrecht loopt dit percentage per wijk sterk uiteen. Zo is slechts 10 procent van de bevolking van Kralingseveer niet-westerse allochtoon, een percentage dat in de Afrikaanderwijk oploopt tot maar liefst 79 procent. Ondanks deze extremen kent Rotterdam een minder sterk etnische segregatiepatroon dan Utrecht. Dit komt voornamelijk doordat de bevolking van Rotterdam in haar geheel veel multicultureler is dan die van Utrecht¹⁸².

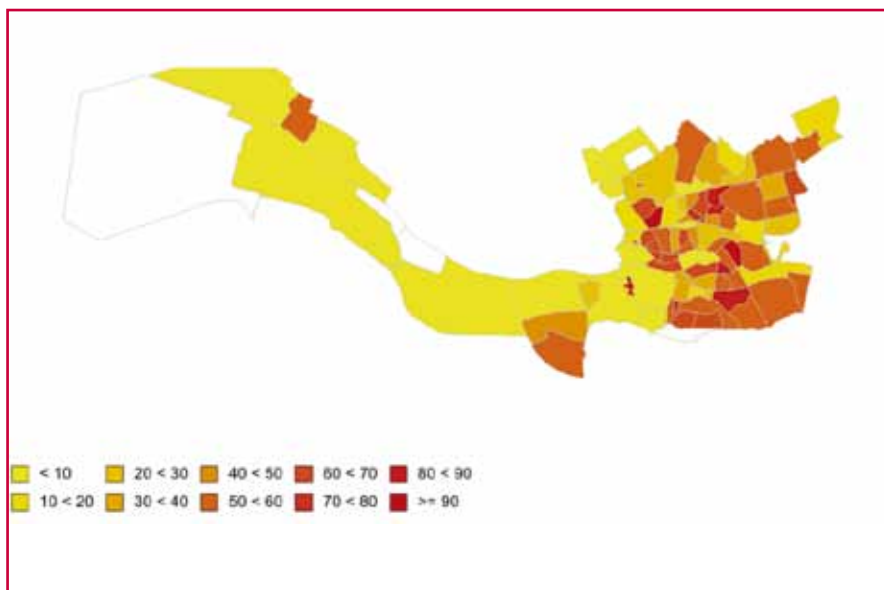
Rotterdam cultureel-symbolisch: wereldstad en metropool?

Zoals aangehaald is de invloed van de haven voor het imago van de stad onmiskenbaar. Hiernaast zorgt deze invloed er ook voor dat Rotterdam vaak wordt gezien als een behoorlijk internationale stad, een wereldstad of metropool, nog meer zelfs dan de eeuwige rivaal Amsterdam. Een interessant boek op dit gebied is *Imagine a Metropolis*, waarin Patricia

van Ulzen uiteenzet hoe termen zoals wereldhavenstad, 'echte stad', *cosmopolitan* en 'Manhattan aan de Maas' vaak worden gebruikt om een beeld te scheppen van de stad¹⁸³. Niet zo zeer in de woorden van bewoners of bezoekers, maar vooral in representaties in onafhankelijke media en promotioneel materiaal. Steeds vaker wordt ook Rotterdam Zuid, en dan met name de Kop van Zuid, in dit beeld meegenomen. Dit gebeurt zowel fysiek – in de vorm van verbeterde transportverbindingen en de grootschalige bouwprojecten op de Kop van Zuid – als symbolisch, waarmee getracht wordt de psychologische barrière tussen de twee stadsdelen te doorbreken, een serieuze uitdaging. Het kosmopolitische karakter van deze nieuwe identiteit sluit volgens van Ulzen goed aan bij de steeds multiculturelere bevolking en is, enigszins in tegenstelling tot de hierboven beschreven Utrechtse identiteit, voornamelijk organisch ontstaan. Ingezet door initiatieven van onderaf, hoofdzakelijk door de opkomende creatieve klasse van de stad, heeft het beeld zich langzaam ontwikkeld tot een wijd geaccepteerde identiteit. Ook maakt het traditionele idee van Rotterdam als koude, kille en ongezellige stad zonder karakter steeds meer plaats voor het beeld van Rotterdam als internationale metropool. McCarthy ziet de komst van deze identiteit dan ook in de grotere context van de aanhoudende wederopbouw van de stad¹⁸⁴.

Rotterdamse woningcorporaties

De Rotterdamse woningvoorraad bestaat voor 48 procent uit sociale huurwoningen, een cijfer dat de afgelopen tien jaar bijna 10 procent is afgenomen. Ook in Rotterdam is dit percentage in sommige wijken veel hoger dan in andere wijken, maar de concentratie is desondanks minder sterk dan in Utrecht (zie kaart 2). In Rotterdam zijn veel corporaties actief, waarvan het overgrote deel slechts in één of een aantal wijken woningen in beheer heeft of zich richt op een bepaalde doelgroep. Vijf corporaties hebben samen het overgrote deel van de voorraad in beheer. Dit zijn naar orde van grootte Woonstad – dat recentelijk voortgekomen is uit een fusie tussen de Nieuwe Unie en Woningbedrijf Rotterdam – met 47335 woningen, Com.wonen met 34144 woningen, Woonbron met 29566 woningen, Vestia met 26291 woningen en PWS met 15105 woningen¹⁸⁵.

Kaart 2: Percentage sociale huur in Rotterdam per buurt, 2010
(Bron: Gemeente Rotterdam, 2011)

5. Utrecht

Concentratie in naoorlogse flatwijken

Zoals op de overzichtskaart op pagina 32 duidelijk te zien is concentreert de culturele betrokkenheid van de Utrechtse corporaties zich overduidelijk in de naoorlogse krachtwijken Overvecht en Kanaleneiland. Hierbij loopt de betrokkenheid van de afzonderlijke corporaties voor een groot deel door elkaar. In Overvecht zijn overduidelijk de meeste projecten, die ook het meest gevarieerd van aard zijn. Overvecht en Kanaleneiland zijn ook twee van de wijken waar de dichtheid van het corporatiebezit het grootst is. Grotere culturele projecten vinden dan ook plaats in wijken waar de corporaties "dominant zijn"¹⁸⁶. Naast de afzonderlijke projecten wordt hier ook het maatschappelijk vastgoed ontwikkeld waar cultuur vaak een plaats krijgt.

De culturele betrokkenheid in Utrecht is vaak onderdeel van de Wijk Actie Programma's (WAP's), waarbij de corporaties samen met de gemeente centraal een aanpak voor de krachtwijken hebben vastgelegd. Als wordt gevraagd waarom culturele projecten vooral in de krachtwijken worden ondernomen wordt gesteld dat "de euro maar één keer uitgegeven kan worden. Die euro zullen we daar uitgeven waarbij we denken dat we een verschil moeten maken. En dat is echt in de krachtwijken."¹⁸⁷ De in de WAP's opgenomen projecten hebben over het algemeen een sociale inslag en zijn onderdeel van de sociale pijler van de programma's. Culturele initiatieven van Utrechtse corporaties zijn dan ook zo goed als altijd verbonden wat men verstaat onder de "maatschappelijke opgave"¹⁸⁸.

Cultuur als stimulans leefbaarheid en gentrification

Naast dat projecten in Utrecht onderdeel zijn van de WAP's, zijn ze vaak nauw verbonden met processen van herstructurering. Zo wordt de tussentijd en leegstand tijdens herstructurering gebruikt om tegen een lage huur ondernemers te huisvesten, wordt cultuur soms toegepast in een renovatie en is sloop vaak aanleiding voor een evenement of publicatie. Corporaties zien herstructurering dan ook als een reden om "wat extra's" voor de wijk te doen, waar culturele projecten vaak onderdeel van zijn¹⁸⁹. Een belangrijke motivatie hierbij is dat men de leefbaarheid in de wijk tijdens herstructurering op pijl wil houden. Daarnaast zien Utrechtse corporaties sloopgebieden als "motor voor verandering en verbinding", waarbij de hoop wordt uitgesproken dat het hier huisvesten van tijdelijke projecten, waaronder veel culturele, zal zorgen voor een vernieuwde dynamiek in de stad¹⁹⁰. Overigens is de rol van cultuur in Utrechtse nieuwbouwprojecten klein, zowel in nieuwbouwwijken als in het laatste stadium van herstructurering. Wel worden culturele kwaliteiten, en dan vooral van de stad als geheel, meegenomen in de marketing van nieuwbouwprojecten. Utrecht zou met haar "vele festivals" en "tallose hotspots" "hip & happening" zijn¹⁹¹. Cultuur in de wijken zelf spelen hier een minder grote rol in.

Het idee dat cultuur kan bijdragen aan de het stimuleren van de leefbaarheid in wijken speelt in de woorden van de Utrechtse corporaties een grote rol. Hier ligt volgens de corporaties de essentie van hun culturele betrokkenheid. Cultuur behoort absoluut niet tot de kerntaak, maar leefbaarheid wel. Dit is ook de reden dat culturele projecten in Utrecht vaak uit de leefbaarheidsbudgetten worden gefinancierd en dat, als er sceptische stemmen op komen over de betrokkenheid bij culturele projecten (en die zijn er), er meestal wordt gewezen op de bijdrage aan de leefbaarheid. Wat er nu precies met leefbaarheid bedoeld wordt staat overigens vaak ter discussie¹⁹², en blijft ook in de bewoordingen van de corporaties vaak vaag. Het kan als doel van culturele projecten het best omschreven worden als containerbegrip voor veiligheid, sociale cohesie en een schone buurt.

Naast het stimuleren van de leefbaarheid, wordt cultuur bij herstructurering in Utrecht ook ingezet om een proces van gentrification op gang te brengen. Zo wil men in wijken als Kanaleneiland een instroom van meer kapitaalkrachtige bewoners stimuleren, waarbij cultuur een nuttig beeldvormend instrument zou kunnen zijn. Het gaat hierbij dus overduidelijk niet om de cultuur zelf. Er is een "focus op het inzetten van kunst als middel bij het bereiken van de doelen"¹⁹³. Het "doel is niet cultuur. Het doel is leefbaarheid en veiligheid vergroten. En de vraag [is], kan dat middels cultuur?" Er zijn geen "culturele ambities". Dit lijkt overigens ook een doorwerking in de kwaliteit van de culturele uitingen te hebben. Aangezien de corporaties "helemaal geen mening over de culturele [waarde] ervan" hebben, lijkt de artistieke kwaliteit soms twijfelachtig¹⁹⁴. De instrumentale functie heeft in Utrecht soms ook tot gevolg dat betrokken culturele partijen zich ondergewaardeerd voelen. Volgens sommige betrokkenen is er vanuit corporaties "veel aandacht [...] voor de maatschappelijke functie voor de wijk, maar weinig aandacht voor typische ondernemersbehoeften"¹⁹⁵. Culturele ondernemers die meer direct betrokken zijn bij projecten spreken daarnaast soms over onduidelijkheid over

de precieze opdrachtgever en de belangen van de betrokken actoren. Ze kiezen er dan ook vaak voor om "dan maar de bewoners als opdrachtgever te zien"¹⁹⁶. Deze onduidelijkheid komt voor een groot deel doordat culturele betrokkenheid in Utrecht vaak tot stand komt in een vrij grote coalitie van actoren¹⁹⁷. Vaak zijn dit de actoren die bij de krachtwijken-aanpak betrokken zijn. Ook probeert men vaak, met wisselend succes (zie de casus Eiland8), de aansluiting met in de wijk aanwezige partijen te zoeken. Zo ondersteunen corporaties soms initiatieven afkomstig van bewonersverenigingen of andere externe partijen. Bij andere projecten komt het initiatief vanuit de corporatie en wordt het aan derden uitbesteed.

Reactief en proactief: initiatief van buitenaf en geforceerde participatie

De betrokkenheid van de Utrechtse corporaties kan dan ook ingedeeld worden in reactief, waarbij de corporatie inspeelt op een initiatief dat er al is, en proactief, waarbij de corporatie zelf iets onderneemt. Of de betrokkenheid reactief of proactief van aard is lijkt grote gevolgen te hebben voor de betrokkenheid van bewoners en andere lokale partijen. Bij proactieve betrokkenheid lijkt deze vaak veel moeilijker van de grond te komen dan bij projecten met een reactieve betrokkenheid, iets dat voor een deel te maken kan hebben met de slechte naam die corporaties in sommige buurten hebben. Overigens lijkt het slechte imago van de corporatie soms juist een reden te zijn om een cultureel project met bewonersparticipatie op te zetten, terwijl het juist de projecten die vanuit een bewonersinitiatief van de grond komen zijn die op een meer positieve manier lijken te verlopen.

De proactieve rol lijkt te verklaren door wat men wil bereiken in een wijk. Zo wil men in Kanaleneiland en Overvecht de beeldvorming van de wijk dusdanig veranderen, dat alleen een reactieve opstelling volgens corporaties niet volstaat. Men heeft een idee over een ontwikkeling die plaats zou moeten vinden, waarvoor culturele initiatieven als stimulans kunnen dienen.

Kleur zorgt voor identiteit

Het is dan ook niet verwonderlijk dat culturele projecten voornamelijk in Kanaleneiland en Overvecht plaats vinden. Er wordt namelijk geopperd dat het negatieve beeld dat buitenstaanders van deze wijken hebben niet aansluit op de werkelijkheid¹⁹⁸. De corporaties vinden dat de wijken wel degelijk specifieke kwaliteiten herbergen, die tot nu toe te weinig in beeld komen. Hier zou door middel van culturele projecten verandering in kunnen komen. Zo kan cultuur zelf van toegevoegde waarde voor de wijk zijn en zo het beeld van buitenstaanders kunnen veranderen, maar kan cultuur ook bestaande kwaliteiten, zoals lokale subculturen in beeld brengen. Als echter wordt gevraagd in hoeverre dergelijke beeldvormingsprocessen vallen te sturen, wordt gesteld dat dit lastig is. Het moet echter wel gefaciliteerd worden. Daar ligt volgens een respondent de taak van corporaties, in de vorm van het leveren van ruimte¹⁹⁹.

Ook de fysieke opzet van de wijken speelt een rol in de beeldvorming. Doordat deze door de Modernistische bouw vaak monotoon en repetitief is, is er weinig sprake van fysieke onderscheiding. De "identiteiten moeten versterkt worden"²⁰⁰. Culturele uitingen kunnen voor meer profilering zorgen en fungeren als "oriëntatiepunten", wat goed zou zijn voor de externe beeldvorming²⁰¹. Cultuur moet dan ook zichtbaar zijn. Broedplaatsen worden ondersteund met fysieke uitingen van cultuur en "livemomenten". Zo maakt men "zichtbaar dat er iets zit, dat er iets gebeurt"²⁰². Het fysieke aspect van cultuur speelt in Utrecht dan ook een grote rol, zelfs bij een complex project als Eiland8. 'Kleur', 'fris' en 'vrolijk' komen bij menig project terug in de omschrijving.

Een veronderstelde positieve doorwerking van een door cultuur verbeterde externe beeldvorming is dat te bouwen woningen makkelijker verkocht worden. Dit is naast het waarborgen van de leefbaarheid een tweede reden waarom cultuur bij herstructurering wordt ingezet. Juist in de herstructureringswijken worden in de nabije toekomst namelijk heel wat koopwoningen opgeleverd. Mensen moeten vervolgens gestimuleerd worden om "de sprong te wagen"²⁰³. Culturele initiatieven zouden hierbij de wijk "op de kaart" kunnen zetten, "in het nieuws" kunnen brengen en op een positieve manier onder de aandacht van potentiële nieuwe bewoners kunnen brengen²⁰⁴. Daarnaast speelt op de achtergrond ook de hoop dat huidig vastgoed in waarde stijgt. Deze stijging van waarde zou vervolgens middelen genereren die weer in kunnen worden gezet voor de sociale en maatschappelijke opgave.

Medeverantwoordelijkheid creëren

Ook de participatie van bewoners is in Utrecht een belangrijk onderdeel van culturele projecten. Alleen al de titel van de integrale gebiedscampagne 'Doe mee in Overvecht', waar ook veel culturele projecten onderdeel van uitmaken, spreekt hierbij boekdelen. Specifiek op projectniveau betekent participatie dat bewoners binnen een project vaak zelf aan de slag

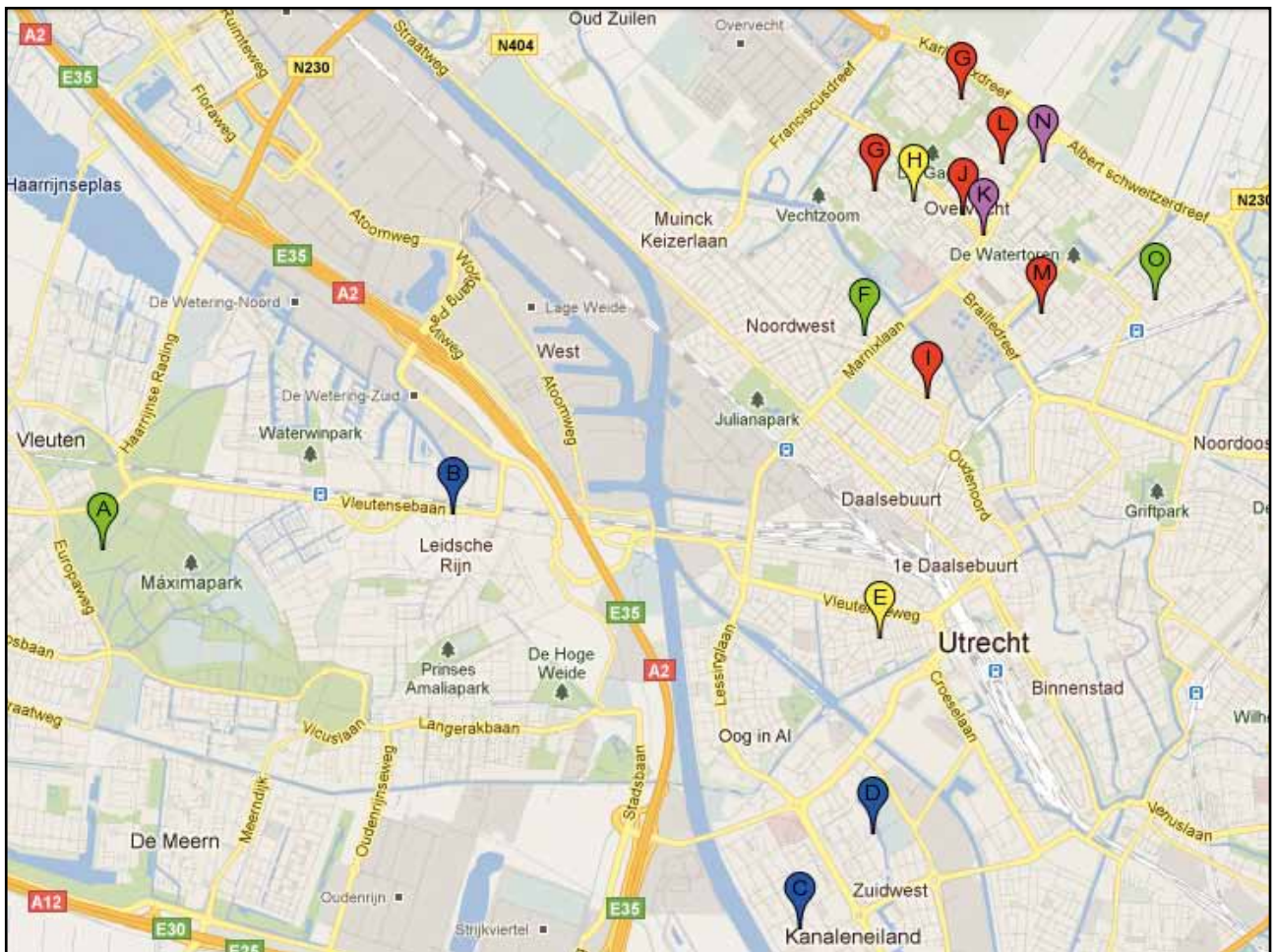

moeten gaan, of betrokken zijn bij het project in de vorm van het uitspreken van een keuze voor een bepaald cultureel werk. Met deze participatie hoopt men een aantal dingen te bereiken. Men wil naast de externe beeldvorming ook de interne beeldvorming versterken en waar nodig te verbeteren. Men hoopt door het betrekken van bewoners bij culturele projecten hun gevoel van betrokkenheid bij hun directe omgeving te stimuleren, waar ze immers zelf aan meegewerkt hebben. Zo willen corporaties “medeverantwoordelijkheid creëren over [de] gezamenlijke ruimte” zodat bewoners beter zorg gaan dragen voor “een veilige en schone buurt”²⁰⁵. Overigens zou ook een bijdrage aan ruimtelijke profilering een versterking van de interne beeldvorming kunnen betekenen. Het eigen karakter van een met kunst verfraaide portiek, zoals bij de projecten Entree! en KIP, zou namelijk de betrokkenheid van bewoners bij hun woonomgeving kunnen vergoten. Ook hoopt men dat een fysieke culturele ingreep de trots op de buurt vergroot. Deze trots probeert men eveneens te stimuleren door in beeld te brengen wat er allemaal in de buurt gebeurt. Zo subsidieert men onder andere UCee Station, een online TV station waarbij jongeren met behulp van multimedia verslag doen van activiteiten in hun buurt. Zo wordt lokaal aanwezige materie vaak in culturele uitingen verwerkt. Bij Entree! worden bijvoorbeeld oude gebruiksvoorwerpen van bewoners verwerkt in de portieken, dienen de straatnamen als inspiratie voor de geveldoeken van het project Camera Obscura, verbeelden muurschilderingen van Eiland8 het “verleden, heden en de toekomst” van Kanaleneiland en gebruikt de theatervoorstelling Hier = ver genoeg het leven in een herstructureringswijk in hun voorstelling²⁰⁶. Deze verbeelding van de lokale werkelijkheid biedt voor corporaties en andere betrokken partijen ook een mogelijkheid om voor zichzelf zichtbaar te maken wat er in de wijk speelt. Cultuur kan voor de Utrechtse corporaties zo een “spiekgatje” zijn²⁰⁷.

Een ander gewenste uitkomst van cultuurparticipatie is het met elkaar in contact brengen van bewoners. Men hoopt zo de sociale cohesie te vergroten. Als bewoners in Utrecht “samen aan iets moois werken”, zou dat “goed [zijn] voor de onderlinge contacten”²⁰⁸. Cultuur zou het vermogen hebben om barrières te overwinnen. “Het gemeenschapsgevoel groeit hierdoor”²⁰⁹. Culturele initiatieven die “mensen samen brengen” worden dan ook vaak financieel ondersteund, waarmee ontmoetingsplaatsen worden gestimuleerd²¹⁰. Hierbij worden ook de verschillende culturen die in een wijk aanwezig zijn betrokken, waarbij culturele verscheidenheid vaak in een uiting wordt gereflecteerd. Participatie van bewoners wordt in Utrecht ook gebruikt voor empowerment. Zo krijgen zij er workshops waarbij een kunstenaar aan de slag gaat met kinderen uit de wijk, zoals bij de beschildering van energiehuisjes in Kanaleneiland en een graffiti-project in Ondiep. Hierbij zou de ontwikkeling van het creatief vermogen van de kinderen gestimuleerd worden. Ook worden centra ontwikkeld, zoals Cultuurhuis Stefanus en UCee Station, waar lokale cultuuruitingen een plaats kunnen krijgen om zich verder te ontwikkelen. Hiernaast verwacht men dat culturele ondernemers die zich in de wijk vestigen ook een steentje bij dragen aan de maatschappelijke ontwikkeling van de bewoners, waarbij dit soms wordt vastgelegd in de vorm van een ‘maatschappelijk contract’. Men gaat er in publicaties overigens vaak al vanuit dat dit ook daadwerkelijk gebeurt. Qua participatie neemt in Utrecht, zoals te verwachten, niet de gehele gemeenschap aan projecten deel. Allochtone jongeren en autochtone ouderen lijken een groot aandeel van de participatie voor hun rekening te nemen.

Indirecte evaluatie

Als culturele projecten in Utrecht geëvalueerd worden, gebeurt dit over het algemeen indirect. Zo wordt de aanpak van de krachtwijken, waarbinnen culturele projecten een rol spelen, in haar geheel geëvalueerd in de krachtwijkenmonitor. Directe evaluatie van cultuur gebeurt zelden, en als het gebeurt, is het vaak ‘natte vingerwerk’. Dit komt ook doordat de Utrechtse corporaties nog maar relatief kort met cultuur in de weer zijn, gemiddeld een jaar of vijf. Projecten als Eiland8 hebben waarschijnlijk veel meer tijd nodig voordat men echt de uitwerking ervan kan meten. Betrokkenen geven dit ook duidelijk aan. De vertraagde uitwerking van projecten komt voor een deel ook door het feit dat de wijken waar de projecten plaatsvinden in een transitieproces van meerdere jaren zitten. Ook de moeilijke meetbaarheid wordt door betrokkenen onderkend. Soms ziet men de bijdrage van cultuur dan ook in het experiment, men wil simpelweg “nieuwe dingen uitproberen”²¹¹. Wel lijkt de financiële crisis er in Utrecht voor te zorgen dat er minder vaak wordt geëxperimenteerd. Er komen minder grote projecten van de grond en er worden weinig nieuwe projecten opgezet. Zo is de ontwikkeling van een middelgroot podium in Kanaleneiland ‘on hold’ gezet. De tijd is er meer naar om gestarte projecten “te repareren”²¹². De ruimte om in zaken te investeren die verder van “de core business af staan” wordt kleiner²¹³. De Utrechtse corporaties zien hun werkruimte dan ook vooral beperkt door de crisis.

Kaart 3: Overzichtskaart Utrecht. Hierop zijn de meest relevante projecten waar in de tekst naar verwezen wordt weergegeven. Sommige projecten omvatten meerdere sub-projecten. In het geval van Eiland8 en Entree! zijn deze op de overzichtskaarten bij de respectievelijke casussen weergegeven. (Kaart: Lévi Smulders, gemaakt met Google Maps)

- Groen:** Evenement
- Blauw:** Bedrijfsruimte
- Geel:** Cultureel centrum
- Rood:** Kunst in buitenruimte
- Roze:** Overig

(nb. De categorieën zijn in sommige gevallen overlappend. In die gevallen is de categorie gekozen die het project het beste omschrijft.)

- Leidsche Rijn Festival
- Kersenboomgaard
- Eiland8
- De Pionier
- Wishing Well West
- Hier = ver genoeg
- Entree!
- Entree!
- Cultuurhuis Stefanus
- Graffiti van kinderen Ondiep
- Overdreven
- In Overvecht
- Kunst in Portiek
- Geveldoeken Camera Obscura
- UCee Station
- Brand New Dreef Party

Foto 1: Met de klok mee, vanaf links boven: Geveldoek Camera Obscura – Haarlemmerhoutdreef, Overvecht; Bedrijfsverzamelgebouw De Pionier, Grebbeberglaan, Zuidwest; Doe Mee Centrum De Gagel, Tigrisdreef, Overvecht; Cultuurhuis Stefanus, Amazonedreef, Overvecht. Overvecht; Geveldoek Overdreeven, Carnegiedreef, (Foto's: Lévi Smulders)

6. Rotterdam

Van Noord tot Zuid

In Rotterdam vindt de culturele betrokkenheid van corporaties veelal gespreid over de stad plaats. In een aantal deelgemeentes valt een lichte concentratie waar te nemen, voornamelijk Charlois, Delfshaven, Feijenoord en Noord (zie kaart 4). Daarnaast zijn er een paar noemenswaardige projecten in IJsselmonde, Centrum en in mindere mate Hoogvliet. In de andere deelgemeentes gebeurt minder. Van de deelgemeentes waar de grootste concentratie te zien is, vallen Charlois, Feijenoord en delen van Noord onder de Rotterdamse krachtwijken. Als de spreiding van de betrokkenheid op een kleinere schaal bekeken wordt, valt op dat corporaties vooral in vooroorlogse wijken als Oud-Charlois, de Afrikaanderwijk en het Oude Noorden cultureel actief zijn. Daarnaast zijn er een paar corporaties die vooral in één of een aantal gebieden cultureel actief zijn. Zo richt PWS zich voor een groot deel op wijken in Noord. Hier is ook Com.wonen actief, een corporatie die ook een aantal projecten in de wijk Lombardijen heeft. Vestia doet veel in Feijenoord en dan vooral in de Afrikaanderwijk, Woonstad is voornamelijk actief in Charlois en delen van het centrum en Woonbron onderneemt het meeste in Delfshaven. Dit zijn, niet verwonderlijk, ook de wijken waarin ze een groot deel van hun bezit hebben. Hun belang is hier dus het grootst. In een aantal wijken is sprake van veel projecten van hetzelfde type. Zo bieden Woonstad en Vestia in Charlois nadrukkelijk ruimte aan culturele ondernemers, iets wat PWS en Com.wonen in combinatie met een positioneringsproces, naar eigen woorden "branding", in Noord doen²¹⁴. In delen van het centrum is Woonstad actief met een vergelijkbare branding met een cultureel karakter. In Delfshaven, Feijenoord en IJsselmonde is het type projecten meer gevarieerd terwijl in naoorlogse buitenwijken als Prins Alexander, Hoogvliet, Schiebroek en Overschie cultuur door corporaties bijna uitsluitend wordt ingezet in de vorm van kunst in buitenruimte en evenementen, waarbij het vaak om kleine kortlopende projecten gaat.

Individen binnen en buiten de corporatie en de Kunstvisie

Bij de totstandkoming van deze projecten zijn individuen binnen en buiten corporaties van grote invloed. Zo is bij PWS de manager van het programmabureau een belangrijke motor achter projecten in Rotterdam Noord, net als de lokale directeur van Vestia in Feijenoord. Ook de Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur stelt:

*"Of een corporatie iets doet hangt af van toevallige contacten, of van een vraag of voorstel van een kunstenaar(scollectief). Sommige corporaties [Woonbron] hebben kunst en cultuur geïntegreerd in het beleid, bij anderen is dat veelal afhankelijk van de interesse van enkele medewerkers. Corporatiebreed is nog niet overal cultuurbeleid geformuleerd. Soms is het teveel afhankelijk van toevallige liefhebbers."*²¹⁵

Deze invloed van individuen verschilt wel per situatie: "als er een hele grote kunstenaarsgemeenschap is en het is heel evident, dan ga je dat niet negeren. Maar juist in die situatie waar dat misschien wat minder duidelijk is hangt het meer [...] af van personen."²¹⁶ Met andere woorden, hoe minder voor de hand liggend de inzet van cultuur is, hoe doorslaggevend de invloed van individuen. Ook de ervaringen van individuen spelen een belangrijke rol. Is er een keer iets positiefs met cultuur ondernomen, dan is de kans groot dat een corporatiemedewerker in de toekomst vaker soortgelijke projecten aan zal gaan, waarbij ook het opgebouwde netwerk een rol van betekenis speelt. Via dit netwerk kan een corporatie namelijk weer mogelijke partners aanspreken en coalities vormen. Behalve individuen binnen corporaties, spelen ook individuen binnen wijken een belangrijke rol in de culturele betrokkenheid. Zo is directeur van KunstSuper Leo de Bie in het Oude Westen "de trekker in de buurt"²¹⁷, heeft de eigenaar van Rotabs Paul Posse een soortgelijke rol in het Zwaanshals-gebied in Noord evenals lokale kunstenaars als Kamiel Verschuren, betrokken bij Stichting Nieuwe Aterliers Charlois (NAC) en Stichting B.a.d, in Oud-Charlois.

Woonbron is de enige corporatie in Rotterdam die cultuur heeft opgenomen in corporatiebreed beleid, in de vorm van hun Kunstvisie. Deze visie bestaat uit vier pijlers: Branding, Bridging, Blinking, Building. Voor de uitvoering hiervan hebben ze een regisseur Kunst & Cultuur aangesteld, die huist in het Kunstpunt, een atelier in Hoogvliet van waaruit culturele projecten voor de gehele corporatie (inclusief andere steden als Delft en Dordrecht) worden ondernomen. De visie gaat vooral in op kunst in buitenruimte. Hun project de Machinist, een bekende culturele broedplaats in Delfshaven, is evenals een aantal andere culturele projecten geen onderdeel van de visie²¹⁸. Bij andere corporaties is geen sprake van corporatiebreed cultuurbeleid. Dit komt voor een deel doordat corporaties vaak zijn opgedeeld in lokale bedrijven en regio's, waarbinnen specifiek beleid gevormd wordt door aanwezige individuen op basis van lokale omstandigheden.

Laaghangend fruit in beweging brengen

Ook in Rotterdam is er sprake van betrokkenheid met een reactief en een proactief uitgangspunt. De reactiviteit komt soms tot stand als reactie op een initiatief van buitenaf, dat wordt "opgenomen" of "opgepakt"²¹⁹. Dit kunnen bewonersinitiatieven zijn, maar ook initiatieven van derden. Soms is er in samenwerking met de lokale deelgemeente een apart budget om bewonersinitiatieven te ondersteunen, waar veel kleine culturele projecten uit voort komen. Sowieso wordt er vaak op de lokale potentie – "laaghangend fruit" – gereageerd, waar projecten met een meer proactief uitgangspunt uit voort komen: "Het is er al, je moet hem effe intikken. Die bal ligt echt zo voor het doel."²²⁰ Opvallend is dat sommige corporaties vaker een reactief standpunt innemen, terwijl anderen juist vaker proactief werken. Zo ondersteunen Vestia en Woonstad in Charlois veel projecten terwijl Com.wonen en PWS in Noord meer zelf initiëren. In het laatste geval gaat het veelal om het bieden van bedrijfsruimtes, onder andere aan culturele ondernemers, in combinatie met een cultureel getinte positionering van de wijk. Hierbij zijn de culturele projecten vaak van langere duur en zijn onderdeel van een integrale gebiedsontwikkeling gericht op de (her)positionering van de wijk. Men gaat hierbij uit van de "kracht van een wijk" die gebruikt kan worden om de wijk "in beweging" te brengen, om zodoende een bepaalde gebiedsvisie te realiseren²²¹. Zo worden er marketingcampagnes, vaak met een (deels) culturele insteek, gelanceerd, worden bedrijfsruimtes gericht aan culturele partijen aangeboden (branchering) en worden culturele evenementen ondersteund. Met dergelijke positionering wil men een gebied "op de kaart zetten", iets wat volgens een respondent in Rotterdam nog wel meer gebeurt dan in andere steden²²². Veel van deze initiatieven hebben in meer of mindere mate een economische inslag, waarbij de corporatie zich duidelijk op het terrein van de wijkeconomie begeeft. Culturele initiatieven dienen hierbij als "vliegwielen" in de wijk en kunnen zorgen voor een stimulans van het imago en de plaatselijke werkgelegenheid²²³. Dergelijke integrale gebiedsontwikkeling wordt door corporaties vaak in coalities van meerdere corporaties en andere lokale partijen ondernomen. Deelgemeentes, waarmee de Rotterdamse corporaties een vrij hechte band hebben, spelen hierbij vaak een belangrijke rol. Men probeert gezamenlijk een gewenst imago "op eendrachtige wijze uit te dragen" en "strategisch samen" te werken met partijen als het OntwikkelingsBedrijf Rotterdam (OBR) en de Kamer van Koophandel²²⁴. In sommige wijken worden in samenspraak met de deelgemeente gebieds- of wijkvisies opgesteld, waar cultuur soms een duidelijke rol in speelt. Corporaties nemen in hierbij graag de "regie" op zich en "trekken anderen graag over de streep"²²⁵.

De hierboven geschetste bijdragen van cultuur aan de economische positionering van een wijk spelen voor sommige corporaties direct of indirect een rol in het aantrekken van nieuwe bewoners. Zo ziet PWS de herpositionering van wijken in Rotterdam-Noord zoals de Agniesebuurt, de Provenierswijk, en het Oude Noorden duidelijk als een middel om de wijk aantrekkelijk te maken voor jonge tweeverdieners. Op Katendrecht zou de sponsoring van Theater Walhalla door Woonstad een interessant cultureel klimaat stimuleren, waar tegelijkertijd een grote hoeveelheid nieuwe koopwoningen wordt aangeboden. Woonbron richt zich in Delfshaven specifiek op het "omvormen van het Coolhaveneiland tot een 'creatief eiland'", waarbij het ontwikkelen van een cultureel ontmoetingspunt als De Machinist er voor moet zorgen dat "mensen van buitenaf naar het Coolhaveneiland [...] trekken"²²⁶. Het opleveren van het nieuwbouwproject De Loper wordt zelfs aangegrepen om de woningen aan te prijzen met een muziekroute. Kortom: Rotterdamse corporaties richten zich duidelijk op het "realiseren van [...] gewenste woon- en leefmilieus", waarbij "kunst en cultuur [...] een belangrijke bijdrage leveren" aan de directe en indirecte omgeving²²⁷.

De ruimtelijke waarde van creativiteit, maar geen wondermiddel

Volgens respondenten wordt er door Rotterdamse corporaties relatief veel woon- en werkruimte aan de culturele sector geboden. Dit komt onder andere doordat er veel, vaak relatief goedkope, ruimte in de stad zou zijn. De mogelijkheden zijn dus groot. Wat dat betreft biedt de lokale vastgoedmarkt meer speelruimte voor culturele initiatieven dan de andere grote steden: "Amsterdam is heel duur, Den Haag is redelijk duur, Utrecht is redelijk duur. Rotterdam biedt dan toch kansen."²²⁸ Het gericht aanbieden van ruimte aan culturele ondernemers en initiatieven neemt in Rotterdam zelfs dusdanige proporties aan dat er volgens respondenten een duidelijke tendens is naar een "hunt op kunstenaars":

"Van 'oh er is een probleem in een wijk, we zetten er kunstenaars in en dan komt alles goed.' En dat is, die tendens zie je wel in Rotterdam, er is ook een soort jacht op kunstenaars [die worden] ingevlogen om het gebied op te hippen."²²⁹ Hier maken overigens niet alleen corporaties zich schuldig aan. Samen met deelgemeentes "concurreren" corporaties met elkaar om "creatievelingen" aan hun wijk te binden. Er worden gebiedsmanagers aangesteld die onder andere culturele partijen voor een gebied moeten strikken. Corporatiemedewerkers zich er echter wel degelijk bewust van dat cultuur geen panacee is:

“En het is niet een wondermiddel wat je maar even inzet, en “tadaa!” Het komt allemaal goed met de buurt. We moeten denk ik niet op die creatievelingen een, ja hoe zeg je dat, een soort last leggen die ze niet kunnen dragen. Gewoon een beetje realistisch. Ze kunnen bepaalde dingen doen dus ik denk dat ze belangrijk zijn. Maar zij lossen niet je problemen op.”²³⁰

Welke bepaalde dingen heeft men het dan over? Volgens betrokkenen ligt de basis van de toegevoegde waarde van de culturele sector bij de creativiteit die ze aan een bepaald gebied kunnen toevoegen. Zo laat een project als Kus & Sloop, waarbij slooppanden in de Afrikaanderwijk als hotelkamers aan toeristen worden verhuurd, zien dat men meer met leegstand kan doen dan er simpelweg ondernemers in te zetten. Een cultuurproject zou mensen kunnen inspireren, “positieve energie” uit kunnen dragen en “in positieve zin ontregelen”²³¹. Bij projecten met bewonersparticipatie zou creatief talent ontplooid kunnen worden, culturele ondernemers kunnen “stedelijke dynamiek teweeg” brengen en zouden “een meer open blik” hebben, “ook naar verschillende bewoners”²³². Men stelt dat culturele ondernemers die zich in een wijk vestigen actief betrokken zijn bij en zich inzetten voor de wijk. In publicaties zijn deze ondernemers vaak aan het woord over hoe graag ze een bijdrage leveren aan het lokale leefklimaat. Ze zouden zich verbonden voelen met hun omgeving en ontwikkelen projecten in de buitenruimte, vaak in samenwerking met andere bewoners. In sommige gevallen komen deze initiatieven van de kunstenaars en ondernemers zelf. Soms haken corporaties hierop in en geven ondersteuning. Ook zorgt het door corporaties beschikbaar stellen van ruimte aan culturele ondernemers indirect voor nieuwe initiatieven in de wijk. Dit is vooral zo bij bedrijfsruimtes die al voor langere tijd in de wijk aanwezig zijn.

Herstructurering

Wat betreft herstructurering krijgen sommige projecten in Rotterdam een plek als er gesloopt of gerenoveerd wordt. Hierbij kan cultuur ingezet worden als procesmiddel. Soms is het de bedoeling dat bewoners hierbij afscheid kunnen nemen van hun woonomgeving, maar vaak ook hoopt men in de tussentijd de leefbaarheid in stand te houden. Van slopen is in Rotterdam overigens, en dan vooral in de oude wijken, weinig sprake. Renovatie gebeurt meer en over de hele stad. Vaak ook wordt de vernieuwing van een wijk vastgelegd in een cultureel project. Leegstand wordt op veel plekken gebruikt om de culturele sector er in onder te brengen. Dit gaat soms om leegstaande woningen, maar vaak ook om oude industriële panden. Overigens lijkt er in Rotterdam steeds minder geherstructureerd te worden. Deels doordat er geen geld meer voor beschikbaar is, deels doordat ontwikkelde koopwoningen moeilijker verkocht worden, en deels omdat men begint te twijfelen aan het nut ervan. Het idee dat het mengen van bevolkingsgroepen tot een prettiger leefklimaat leidt lijkt in Rotterdam op haar retour.

Rotterdamse corporaties, vooral Woonbron en Com.wonen, gebruiken cultuur niet alleen tijdens herstructurering als een leefbaarheidimpuls. Ook daarbuiten zou het een positieve invloed hebben op “veiligheid en saamhorigheid”²³³. Dit doet men vooral met kunst in buitenruimte. Corporaties hopen er plekken mee te creëren waarin “men zich behaaglijk en thuis voelt”²³⁴, onder andere door met kunstprojecten graffiti tegen te gaan, dat een onveilig gevoel voor de bewoners zou veroorzaken. Saamhorigheid zou tot stand komen door bij een culturele manifestatie mensen met elkaar in contact te brengen en kennis met elkaar te laten maken. Hier moeten geen wonderen van verwacht worden: “het gaat over, laten we zeggen, het slechten van de eerste drempels”, “cultuur [...] als sociaal bindmiddel”.²³⁵ Blijkbaar zouden de sociale drempels om met elkaar in contact te komen door middel van culturele projecten verminderd kunnen worden.

Participerend verzamelen

Er gaat van veel projecten in Rotterdam een zekere documenterende werking uit. Veel culturele projecten in Rotterdam proberen te verbeelden wat er in een gebied gebeurt. Ook hoopt men gebeurtenissen in historisch perspectief te zetten. Bewoners zijn, naast dat ze participierend bij een cultureel initiatief betrokken zijn, opvallend vaak onderwerp. Door bewoners op die manier bij projecten te betrekken, hoopt men ervoor te zorgen “dat de stenen en de mensen wat meer met elkaar verbonden worden”.²³⁶ Ook zou de verbeeldende werking positieve gevolgen voor de interne beeldvorming kunnen hebben. Het zou bewoners bewuster van hun woonomgeving maken, en zo de binding met hun buurt vergroten. Daarnaast zouden bewoners door een cultureel project anders naar ontwikkelingen in de wijk kunnen gaan kijken.

Naast dit “participerend verzamelen” is er in Rotterdam een veelvoud aan kleinere culturele participatieprojecten met een uitgangspunt van empowerment²³⁷. Soms gaat het hierbij om incidentele, op zichzelf staande workshops en cursussen, waarbij bewoners, vaak kinderen of ouderen, samen met een cultureel ondernemer aan de slag gaan. Naast dat bewoners hierbij hun creatieve vaardigheden zouden ontwikkelen, fleuren ze er volgens corporaties tegelijkertijd hun

woonomgeving mee op. Dit zou "voordeurtrots" aanwakkeren, alweer een verbetering van de interne beeldvorming²³⁸. Wederom zijn Woonbron en Com.wonen hier vaker mee bezig dan andere corporaties, terwijl het ook in bepaalde delen van de stad vaker plaatsvindt, voornamelijk in de naoorlogse wijken als Hoogvliet, Prins Alexander en IJsselmonde. Medewerkers van Woonstad geven zelf aan dat de "fase van de kindertekeningen" wel voorbij is. Hun gaat het meer om het "toevoegen van kwaliteit", wat blijkbaar niet kan in de vorm van kindertekeningen²³⁹. Meer structureel zijn de empowerment projecten die vanuit de ABCD-aanpak van Woonbron voortkomen. Hier krijgen lokale, vaak culturele, ondernemers voor een langere periode ondersteuning op financieel, sociaal en economisch vlak. Hetzelfde geldt voor de betrokkenheid van Vestia bij Freewheelers, Villa Zebra en de Creative Factory. Dergelijke initiatieven sluiten vaak aan bij de wens om sociale stijging in de wijk teweeg te brengen. Culturele projecten met bewonersparticipatie zouden in Rotterdam ook de mogelijkheid bieden om het imago van de corporatie onder de bewoners en andere partijen te verbeteren. Met sommige projecten, vaak evenementen waar de corporatie haar naam aan verbindt, willen corporaties "een aardig gebaar maken", een signaal afgeven "dat de corporatie positief betrokken wil zijn bij" de wijk of "gewoon reclame maken"²⁴⁰.

Professioneel onderbuikgevoel

Voor zo ver bij culturele projecten in Rotterdam evaluatie plaatsvindt, probeert men in verslagen vooral weer te geven wat er is gebeurd en of dat wel of niet goed is gegaan. Van kwantitatieve evaluatie is weinig of geen sprake, van kwalitatieve evaluatie op basis van "vertrouwen", "fingerspitzengefuhl" en "professioneel onderbuikgevoel" des te meer²⁴¹. Op basis van tevredenheid van bewoners beoordeelt men of een project geslaagd is. Voor hardere eikpunten zouden doorwerkingen simpelweg te complex zijn en door te veel factoren van buitenaf worden beïnvloed. In de woorden van een medewerker van Woonstad:

"We hebben allemaal indexen [in] Rotterdam, veiligheidsindex, sociale index. Daar kan je heel [veel] dingen aan zien. Maar het kan heel goed gaan, en [er] kan [dan] bijvoorbeeld een moord worden gepleegd, die had ook, nou ja, we hebben Alphen net gezien, weet je. Er kan overal één of andere gek, iemand, kan iets doen. En dan kunnen al die indexen onwijs kelderden. Ja is het dan, gaat het dan echt slechter met de wijk?"²⁴²

Meer structurele en integrale projecten zijn volgens de corporaties vaak nog te jong om de uitwerkingen te kunnen meten. Hier komt ook bij dat, als het over een langere periode van jaren tot tientallen jaren gaat, men absoluut niet weet "wat er gebeurd was als je het niet gedaan had"²⁴³? Overigens is het volgens respondenten wel degelijk van belang dat er evaluatie plaats vindt. Het wordt namelijk wel betaald vanuit door huurders opgebracht geld. De vraag die corporaties zich daarom constant stellen is: "doen we de goede dingen en doen we de dingen goed?"²⁴⁴

Creativiteit door crisis

Ook de Rotterdamse corporaties wijzen vaak op het effect van de financiële crisis op de manier waarop ze met cultuur om gaan. Men is hierbij vooral bang dat er, doordat de woningmarkt in het slop zit, "geen geld voor extra's" meer zal zijn. De scepsis wat betreft culturele projecten wordt van buiten en binnen af dan ook groter. Betrokkenen moeten intern enorm de discussie aangaan. De crisis zou er volgens respondenten overigens óók toe kunnen leiden dat vraagstukken op een creatievere manier te lijf zullen worden gegaan, waarbij cultuur een belangrijke rol kan spelen. Men moet door de crisis op zoek naar "slimmere manieren", waarbij "kunst en cultuur één van die slimme manieren kunnen zijn".²⁴⁵ In de woorden van een medewerker van PWS: "Hé, is er misschien iemand die hier toch iets leuks kan verzinnen met weinig geld?"²⁴⁶ Ook is er door de crisis veel leegstand in Rotterdam. In een dergelijke situatie zouden culturele initiatieven vaak makkelijker een plek kunnen vinden. Naast de invloed van de financiële crisis zijn er in Rotterdam nog een paar andere modegrillen waarneembaar. Zo was er zoals gezegd een "fase van kindertekeningen" maar ook een fase dat corporaties "allemaal leuke [sociale] projectjes deden". Een huidige tendens zou de genoemde hunt op kunstenaars zijn.

Kaart 4: Overzichtskaart Rotterdam. Hierop zijn de meest relevante projecten waar in de tekst naar verwezen wordt weergegeven. Sommige projecten omvatten meerdere sub-projecten. In het geval van Kunstzone Oud-Charlois en Vrouwen van de Velden zijn deze op de overzichtskaarten bij de respectievelijke casussen weergegeven. (Kaart: Lévi Smulders, gemaakt met Google Maps)

- Groen:** Evenement
- Blauw:** Bedrijfsruimte
- Geel:** Cultureel centrum
- Rood:** Kunst in buitenruimte
- Roze:** Overig

	Kunstpunt		Raamvertellingen
	Muziekroute De Loper		The Creative Factory
	ABCD-projecten		Hofbogen
	De Machinist		Vrouwen van de Velden
	Freewheelers		Theater Walhalla
	Natives		Zwaanshals en omgeving
	Kunstzone Oud-Charlois		Afrikaander Foto Festival
	Werelds Oude Westen		't Gemaal op Zuid
	SS Rotterdam		Kus & Sloop
			Citatenroute

(nb. De categorieën zijn in sommige gevallen overlappend. In die gevallen is de categorie gekozen die het project het beste omschrijft.)

Foto 2: Met de klok mee, vanaf links boven: Muurschildering Citatenroute, Sophoclesstraat, Lombardijen; Creative Factory, Maashaven Zuidzijde; De Hofbogen ter hoogte van kruising Bergselaan/Insulindestraat, Bergpolder; Kus & Sloop Woonkamer, Pretorialaan, Afrikaanderwijk; De Machinist, Willem Buytewechstraat, Delfshaven; Banner Oude Noorden, kruising Zwaanshals/ Zaagmolenstraat; SS Rotterdam, Katendrecht; Theater Walhalla, Deliplein, Katendrecht; Banner Rondom Het Zwaanshals, Zaagmolendrift, Oude Noorden.
(Foto's: Lévi Smulders)

7. Project: Eiland8

Het centrum van de Utrechtse wijk Kanaleneiland wordt de komende jaren grondig vernieuwd. In een coalitie van Portaal, Mitros en de gemeente wordt gewerkt aan een grondige hernieuwing van de woningvoorraad. Zo wordt op de 'as' van Kanaleneiland een groot gedeelte van de bestaande bebouwing gesloopt om plaats te maken voor nieuwbouw. In een deel van dit gebied zijn woningcorporaties Portaal en Mitros in 2009 gestart met het project Eiland8. Waar in andere Utrechtse wijken als Overvecht, Ondiep en Zuilen leegstaande sloopwoningen via de SSH tijdelijk aan studenten worden verhuurd, heeft men er in dit deel van Kanaleneiland voor gekozen om een deel van de woningen tijdelijk voor een maatschappelijke prijs aan creatieve ondernemers aan te bieden en zodoende "een grotere maatschappelijke ambitie [te] realiseren"²⁴⁷. Hiervoor heeft men allereerst advies ingewonnen bij ervaren partners. Men is gaan kijken bij de Amsterdamse organisatie FanU die veel ervaring met het huisvesten van creatieve ondernemers zou hebben gehad²⁴⁸. Daarnaast heeft men advies ingewonnen bij partijen als de Vrede van Utrecht, Sophies Kunstprojecten en lokale organisaties als SodaProducties en Goede Grond. Uiteindelijk is besloten om een aantal pitches te houden, waarbij The Wolf vastgoedbeheer de opdracht uiteindelijk binnen heeft gesleept. Recentelijk werd besloten om het hieronder beschreven maatschappelijke gedeelte bij Sophies Kunstprojecten onder te brengen, omdat The Wolf er te weinig ervaring mee zou hebben.

Ondernemers en initiatieven in de wijk

In totaal huren er op dit moment rond de 60 ondernemers bedrijfsruimte bij Eiland8, waarvan het overgrote deel werkzaam is binnen de culturele sector. Zo zit er een aantal fotografen, mediakunstenaars, product designers en autonoom kunstenaars. Hiernaast herbergt Eiland8 een aantal niet culturele bedrijven zoals maatschappelijk ondernemers en communicatiebureaus. Een aantal ondernemers huurt alleen bedrijfsruimte, maar een groot deel woont daarnaast ook in de wijk. Alle ondernemers hebben bij The Wolf een maatschappelijk contract moeten ondertekenen, waarin is vastgelegd dat ze 25 euro per maand afdragen aan een Eiland8 pot. Met deze pot worden initiatieven gefinancierd die ten goede zouden komen aan de wijk. Daarnaast wilde men in eerste instantie ook contractueel vastleggen dat men zich een bepaald aantal uren voor de wijk zou inzetten. The Wolf heeft dit vanwege praktische redenen ("hoe ga je het bijhouden?") uiteindelijk niet gedaan, maar het is de bedoeling dat met de overgang naar Sophies hier meer aandacht naar uit zal gaan²⁴⁹. Dit is mede ingegeven door het feit dat er op dit moment een deel van de ondernemers vrij veel organiseren, terwijl anderen zich vrijwel afzijdig houden, wat er volgens een medewerkster voor zorgt dat "het nu een beetje scheef begint te trekken"²⁵⁰.

De projectmanager die voor het maatschappelijke gedeelte is aangesteld is het aanspreekpunt in de wijk. Ondernemers kunnen met een initiatief naar haar toe komen. Daarnaast probeert ze nadrukkelijk de aansluiting met de al in de wijk aanwezige organisaties te vinden. Zo maakte Eiland8 dit jaar onderdeel uit van het ARK Festival, een jaarlijks evenement waarbij een groot aantal partijen uit Kanaleneiland de handen ineen slaat om de wijk van haar beste kant te laten zien. Deze aansluiting komt voort uit het idee dat men nadrukkelijk niet de concurrentie met andere lokale activiteiten aan wil gaan. Men wil er zo goed mogelijk bij aan sluiten om zo de verbinding met de rest van de wijk te optimaliseren. Naast de productie op het ARK Festival zijn er nog een paar andere initiatieven waarbij de verbinding met de lokale bewoners wordt gezocht. Zo is er een kunstenaar die samen met oorspronkelijke bewoners, voor een groot deel kinderen, portieken is gaan verfraaien. Een andere kunstenaar heeft, eveneens samen met kinderen uit de wijk, twee energiehuisjes beschilderd. Ook zijn er een paar fotoworkshops geweest. Daarnaast zijn de zijanten van de flats verfraaid met graffiti en zijn er Eiland8 vlaggetjes bevestigd aan lantaarnpalen "om duidelijk te maken dat er hier iets gebeurt"²⁵¹. Deze initiatieven zijn voor een groot deel vanuit de Eiland8-organisatie geïnitieerd. De initiatieven vanuit de ondernemers zijn meer gericht op de Eiland8 huurders zelf. Zo is er een lokaal groepje 'woon-werkers' dat het pand op de Bernadottelaan 222 gebruikt als ontmoetingspunt. Hier organiseren ze onder andere brainstorm bijeenkomsten²⁵², huiskamerconcerten²⁵³, film- en eetavonden en een nieuwjaarsborrel. Ook maken ze een wijkkrantje, genaamd 8, "een bundeling van creativiteit uit de wijk", dat onder alle ondernemers verspreid wordt²⁵⁴.

Het zo veel mogelijk lokale partijen bij het project betrekken was vanaf het begin van Eiland8 een belangrijk uitgangspunt. In Kanaleneiland gebeurde namelijk al heel veel, ook voordat de ondernemers van Eiland8 er een plek vonden. In eerste instantie wilde men dan ook zo veel mogelijk lokale ondernemers een plek bieden binnen het project, Kanaleneiland zou immers bekend staan als een wijk met veel bedrijvigheid. Men ging er dan ook vanuit dat een deel van deze bedrijvigheid zeker een plek zou willen huren binnen Eiland8. Dit bleek behoorlijk tegen te vallen:

*"Wij hadden heel graag meer voor de zittende huurders ook bedrijfsruimte willen leveren. Maar wat zie je? Ze doen het liever thuis. Ze willen er niet voor betalen. Dat valt ze toch tegen dan dat er zo een huurprijs moet worden betaald. En ze willen vaak [een] winkel beginnen. En dat is nou net de bestemming die niet mag. [...] En als het bedrijfsruimte is, dan zeggen ze 'ja, dat kan ik dat thuis ook doen'. Dus daar zit toch een iets ander concept over bedrijfsruimte versus winkelruimte en wat wij leveren."*²⁵⁵

De corporaties willen nadrukkelijk op de hoogte zijn van welke activiteiten er in de wijk plaats vinden. Eens in de drie weken is er een stuurgroepoverleg, waarbij corporaties waar nodig het een en ander aansturen. De corporaties zijn dan ook van mening dat er tot nu toe nog te weinig vanuit de huurders zelf komt. Dit verwacht men wel, wat ook nadrukkelijk uitgesproken wordt:

*"Wij zeggen dus je mag hier komen wonen voor een redelijk lage huurprijs en dan verwachten we van jou dat je alles doet wat je in je hebt om ook iets te betekenen voor de buurt. Dus kan jij heel leuk hoeden maken, leer ook een ander hoeden maken. Of kan jij bijles geven of, iedereen kan wel wat hè? Nou probeer dat aan te dragen."*²⁵⁶

De projectmanager wordt dan ook nadrukkelijk aangespoord om ondernemers te faciliteren en te stimuleren. De ondernemers zelf hebben hier hun twijfels bij. Zij denken dat als er wat minder gefaciliteerd zou worden de ondernemers vanzelf wel meer initiatief zullen tonen. Anderen ondernemers denken dat de stem van de corporaties te groot is, die te veel hun stempel op de organisatie drukken. Ook is het zo dat de fysieke opzet van de wijk zich niet erg leent voor ontmoeting tussen de huurders. De flats zijn vrij anoniem, zeker in vergelijking bij wat men normaliter onder een creatieve broedplaats verstaat. Mede daarom wil men op termijn ook meer horeca zoals een eat & meat café in de wijk ontwikkelen²⁵⁷. Al met al denkt men dat na verloop van tijd meer zal gaan gebeuren. Het moet groeien:

"Het is natuurlijk, je hebt altijd een opstartperiode nodig. Ik begin nu te merken dat ondernemers mij weten te vinden. En dat ondernemers met ideeën komen. En dat zijn ook dan vaak de ondernemers die hier al drie kwart tot een jaar zitten. Die zitten er al een tijdje, en die hebben nu ineens zoiets van 'wacht even, dat vind ik een interessante inspiratiebron. Ik wil daar wat mee.'" ²⁵⁸

Leefbaarheid en externe beeldvorming

Wat willen de corporaties met Eiland8 nu eigenlijk voor elkaar krijgen? Volgens betrokken medewerkers is het in stand houden van de leefbaarheid in de tijd voor de sloop prioriteit nummer één. Als dat bereikt wordt, is het project geslaagd. Eiland8 "moet bijdragen aan een prettige sfeer in het sloopgebied"²⁵⁹. In eerste instantie had men over die prettige sfeer nog behoorlijke twijfels. Zo werd er verwacht dat de intrek van nieuwe huurders behoorlijk wat spanningen met de oorspronkelijke bewoners zou opleveren, tot rellen aan toe. Van deze verwachting is niets gebleken. Oorspronkelijke bewoners zouden juist uitzonderlijk goede contacten met hun nieuwe burens hebben, "tot sociale controle" aan toe²⁶⁰. Burens houden een oogje voor elkaar in het zeil of brengen eten tijdens het klussen. Dit oogje is overigens niet voor niets. Er zijn opvallend veel woninginbraken geweest. Of dit meer is dan voorheen is niet bekend – er zijn geen cijfers – maar het gevoel overheerst wel. Overigens zouden "sloopgebieden [normaliter] het afvoerputje van de stad worden", wat in Kanaleneiland absoluut niet het geval zou zijn²⁶¹.

Een tweede doel is het beïnvloeden van de externe beeldvorming. Het negatieve imago van Kanaleneiland zou namelijk voor een deel onterecht zijn. Mensen zouden over het algemeen met veel plezier in de wijk wonen. Men hoopt daarom dat men met Eiland8 kan laten zien dat er toch behoorlijk wat positieve energie in de wijk zit²⁶². Zo zorgen de activiteiten die worden neergezet voor de nodige aandacht in de pers, waarbij de wijk positief in beeld komt. Ook hoopt men met de activiteiten die uit Eiland8 voortkomen een nieuwe doelgroep uit de stad naar de wijk te trekken. Dit gaat tot nog toe mondjesmaat. De activiteiten zijn vooral op de Eiland8 huurders zelf gericht. De corporaties zouden dit graag zien groeien naar meer substantiële culturele uitingen die ook voor buitenstaanders interessant kunnen zijn. Toch heeft men wel het gevoel dat er een verandering waar te nemen is:

*"Weet je, mensen zeggen het ook. Het straatbeeld is al anders, in de supermarkt ziet het er al anders uit. Oorspronkelijke bewoners die er nog wonen en die contact hebben met hun nieuwe bewoners, nou daar ontstaat al iets. En dat is niet allemaal keihard in resultaten en in cijfers te stoppen, maar er gebeurt wel iets."*²⁶³

Maar men wil meer dan alleen het beeld van buitenstaanders veranderen. Men wil buitenstaanders vervolgens ook als nieuwe bewoners naar de wijk trekken. Eigenlijk kan Eiland8 dan ook als een geïnstitutionaliseerde versie van *first wave*

*gentrification*²⁶⁴ worden gezien. Het feit dat er nu al een hele nieuwe doelgroep naar Kanaleneiland komt (de Eiland8 huurders) zou hierbij de eerste stap zijn. Men hoopt dan ook dat de ondernemers zich aan de wijk zullen binden: "Mitros streeft ernaar een deel van de bedrijven ook op termijn voor Kanaleneiland te behouden"²⁶⁵. Om dit te bereiken werkt men vanuit een step-stone strategie. De ondernemers zouden idealiter in de wijk door moeten groeien. Toch lijkt het onwaarschijnlijk dat de huidige Eiland8 huurders ook voor langere tijd aan de wijk gebonden blijven. Veel huurders geven aan vooral vanwege de lage huur in Kanaleneiland te huren. In de nieuwbouw zullen ook bedrijfsruimtes opgenomen worden, maar de hiervan zal de huur marktconform zijn. Daarnaast wil een groot deel van de huurders helemaal niet in nieuwbouw zitten. Eiland8 is dan ook duidelijk een tijdelijk project. Wel speelt men met het idee om een aantal ondernemers of zelfs het hele project op termijn een nieuwe plek elders in de stad te geven. Zo zou het zomaar kunnen dat de ondernemers steeds nieuw onderdak kunnen vinden in slooppanden, waarmee Eiland8 in feite een 'reizend' project van "sloopnomaden" zou worden²⁶⁶. Hoewel hier nog geen concrete plannen voor zijn, komt het in meerdere interviews ter sprake.

Naast de wens dat het project de leefbaarheid en de beeldvorming van de wijk beïnvloedt, zien de corporaties ook toegevoegde waarde in het project als experiment. Men weet niet of het werkt, maar wil dat wel graag uitvinden. Dit betekent dat er, overigens toen het project al een aantal maanden liep, in samenwerking met de Vrede van Utrecht een nulmeting is gedaan, waarin onder andere de bekendheid van het project onder lokale bewoners en de redenen voor de ondernemers om bij Eiland8 te huren werden gemeten. Na afloop wil men dit nogmaals meten. De experimentele aard van het project betekent ook dat een groot aantal partners "kritisch positief [...] mee denkt"²⁶⁷. Zo wil de kunstorganisatie Expodium, die in de wijk een locatie heeft geopend, "inzicht krijgen in de rol van de kunst in de herontwikkeling zoals deze in Kanaleneiland gepland staat"²⁶⁸.

Een klap uitdelen in Kanaleneiland

Waarom eigenlijk dit project hier in Kanaleneiland, en niet in Overvecht, Ondiep of Zuilen, waar toch ook het één en ander gesloopt is of wordt? Ten eerste is er volgens de corporaties een bepaalde massa in de wijk aanwezig. Het gaat om 450 woningen, waarmee de impact groter zou kunnen zijn dan op andere locaties. Daarnaast heeft juist Kanaleneiland een hele slechte naam, nog slechter dan andere wijken waar men herstructureert. Ook zou de ligging van de wijk uitermate geschikt zijn voor een dergelijk project. Men zit relatief dicht bij het centrum, met een goede ontsluiting via de A2, A12 en de sneltram. Er ligt een groot park voor de deur, een groene strook langs het kanaal en over de brug ligt het nieuwe bedrijventerrein Papendorp, waar op dit moment het bedrijfsverzamelgebouw The Creative Valley wordt ontwikkeld, overigens door een commerciële partij²⁶⁹. Daarnaast ontwikkelt Mitros in het naburige Transwijk De Pionier, een bedrijfsverzamelgebouw voor creatieve ondernemers. Volgens de corporaties zijn dit allemaal kwaliteiten die er voor zorgen dat een wijk als Kanaleneiland veel meer potentie bevat dan wat er tot nu toe uit gehaald wordt. Die potentie hoopt men met Eiland8 verder te kunnen ontwikkelen²⁷⁰.

Kaart 5: Overzichtskaart Eiland8 met daarop het betreffende gebied, sub-projecten en relevante locaties in de omgeving. (Kaart: Lévi Smulders, gemaakt met Google Maps.)

- Eiland8
- Creative Valley
- Amsterdam-Rijnkanaal
- Jongeren Cultuurhuis Kanaleneiland
- Prins Clausbrug
- Muurschildering Heden, Verleden, Toekomst
- VeranderSchilderij - Kindertekeningen Energiehuisje
- Expodium
- Bernadottelaan 222 - toekomstig EILAND8 eetcafé Cantina Ishlekker
- Resto VanHarte
- Nieuwbouwproject De Nieuwe Wereld
- Winkelcentrum Kanaleneiland
- Nieuwbouw ROC
- Broedplaats Vechtclub XL (in ontwikkeling)
- Trambaan
- De Pionier
- Park Transwijk
- Kantoor Eiland8

Foto 3: Van boven naar beneden: Zicht op Eiland8 vanaf Prins Clausbrug; Achterkant flatgebouw Marshalllaan; Gevelkunst Heden, Verleden, Toekomst, Marshalllaan; Gevelkunst Heden, Verleden, Toekomst, Bernadottelaan; Gevelkunst Heden, Verleden, Toekomst, Marshalllaan; Vlaggetjes Marshalllaan. (Foto's: Lévi Smulders)

8. Project: Oud-Charlois, Kunstzone

In de Rotterdamse wijk Oud-Charlois, gelegen in het oude gedeelte van Rotterdam-Zuid, zijn woningcorporaties Woonstad Rotterdam en Vestia Rotterdam Feijenoord samen met een aantal andere partijen als de Deelgemeente Charlois en het OBR de afgelopen jaren bezig met het project 'Kunstzone'. Hierbij wordt leegstaand en aangekocht bezit voor een maatschappelijke huurprijs verhuurd aan kunstenaars. Daarnaast wordt gewerkt aan de positionering van het gebied als 'Oud-Charlois, Kunstzone'.

Wat men nu de Kunstzone noemt is voortgekomen uit een aantal in eerste instantie op zichzelf staande initiatieven. Het begon in 1987 toen een leegstaand badhuis door een aantal kunstenaars werd gekraakt. Hoewel ze het pand al snel moesten verlaten, dwong het ze wel om zichzelf in een formele structuur te verenigen, waar Stichting B.a.d uit voort is gekomen. In 1991 vond de stichting een nieuw onderkomen in een oud schoolgebouw aan de Talingstraat in Oud-Charlois. Later is dit pand door de woningcorporatie Vestia Rotterdam Feijenoord aangekocht om het pand voor langere tijd aan de kunstenaars te kunnen verhuren. In de jaren daarna kwamen steeds meer panden in de wijk leeg te staan. Toen men voor de 1e Open Atelierroute Charlois in 2001 meer expositieruimte nodig had, werd contact gezocht met woningcorporatie De Nieuwe Unie die eveneens veel panden in de wijk bezat²⁷¹. De corporatie besloot een aantal leegstaande panden rondom de Charloise Kerk singel beschikbaar te stellen. Ook werd in die tijd een aantal panden in de Wolphaertstraat, eveneens in het bezit van De Nieuwe Unie, door kunstenaars gekraakt. Uiteindelijk heeft toen ook De Nieuwe Unie besloten om voor langere tijd een relatie met de kunstenaars aan te gaan. Wederom moesten de betrokken kunstenaar zich verenigen, waarvoor in 2004 Stichting NAC is opgericht. De panden waar de kunstenaars zich toen in bevonden werden tot 2013 in beheer van de stichting gegeven, waarbij het plan was om ze ooit te gaan slopen. Het is echter de vraag of dit ooit nog gaat gebeuren. Stichting NAC heeft inmiddels naast de panden in de Wolphaertstraat en de Charloise Kerk singel, ook panden in het zuiden van Oud-Charlois ('t O-tje) en in de wijk Wielewaal, nog iets verder naar het zuiden, in beheer. De wijk Wielewaal bestaat uit na de Tweede Wereldoorlog gebouwde noodwoningen, die wel degelijk gesloopt gaan worden. Tot die tijd zal de wijk in haar geheel in beheer komen van Stichting NAC.

Toen de betrokken corporaties na verloop van tijd zagen dat de vestiging van kunstenaars "wat doet in de wijk"²⁷², heeft men besloten zelf ook gericht te sturen op een concentratie van culturele ondernemers in Oud-Charlois. Na verloop van tijd werd in beleidsdocumenten gesproken over een Art Village en later een Kunstzone. Woonstad en Vestia verhuren tegenwoordig leegstaande panden zo veel mogelijk aan kunstenaars. Daarnaast koopt Woonstad in samenwerking met het OBR gefaseerd leegstaande panden aan, vaak in particulier bezit, die ook zo veel mogelijk aan culturele partijen verhuurd worden. Inmiddels heeft dit er toe geleid dat Charlois, afhankelijk van de afbakening, tussen de 200 en 300 kunstenaars huisvest. Ook de deelgemeente gaat mee in het project, en heeft een integrale aanpak opgezet waarbij acties gericht op "sociale, fysieke, economische en veiligheidsaspecten" de wijk tot "een aantrekkelijke Kunstzone" moeten maken²⁷³.

Een vitale wijk

Waarom doen de corporaties dit? Ten eerste wil men met de toestroom van "creatieve, hoger opgeleiden" de bevolkingssamenstelling van de wijk meer in balans brengen²⁷⁴. Dit sluit aan bij het streven om wijken vitaler te maken. De aanwezigheid van de kunstenaars zou bewoners een ander perspectief kunnen bieden:

"Al is het maar van, 'wat zijn dat voor een rare mannen in gescheurde spijkerbroeken?' Ook kinderen hè! 'Oh je kunt ook kunstenaar worden, je kan ook...'"²⁷⁵

Daarnaast zouden "de maatschappelijk betrokken nieuwelingen [...] veel in hun leefomgeving [investeren]. Ze creëren nieuwe ontmoetingsplekken, tillen projecten van de grond die het straatbeeld of de leefbaarheid verbeteren en zorgen voor levendigheid in de wijk."²⁷⁶ Ook zouden bewoners op verschillende manieren bij projecten van de kunstenaars betrokken worden. Zo loopt er op dit moment een project waarbij de vaardigheden van werkloze bewoners worden ingezet bij het opzetten van een lokale productielijn. Hiervoor dienen de 160 verschillende nationaliteiten van Oud-Charlois, en hun respectievelijke ambachten, als inspiratie. Deze verbondenheid met de lokale bewoners zou voor een deel ook voortkomen uit de beperkte kapitaalcracht van de kunstenaars:

"Nou wat grappig is, de overeenkomst is dat we net zo arm zijn als de mensen die hier van oorsprong wonen. Dus daar zit een saamhorigheid in. Dús je zorgt samen voor je straat. Of voor je huis."²⁷⁷

Omdat de kunstenaars vaak bepaalde vaardigheden in huis hebben, zou hun aanwezigheid tot zichtbare verbeteringen van het fysieke woonmilieu leiden. Dergelijke initiatieven worden soms bekostigd door corporaties of de deelgemeente, maar de kunstenaars financieren het soms ook zelf. Hiervoor is door Stichting NAC een cultuurfonds opgericht. Elke huurder van NAC draagt hieraan bij en kan voorstellen indienen voor projecten volgens het 'Mya' principe: Mind Your Area, Move Your Ass. Ook worden koopwoningen door corporaties voor een gunstige prijs aan kunstenaars verkocht, onder voorwaarde dat ze hun vaardigheden gebruiken om de panden op te knappen, wat ook weer een fysieke meerwaarde met zich mee zou brengen.

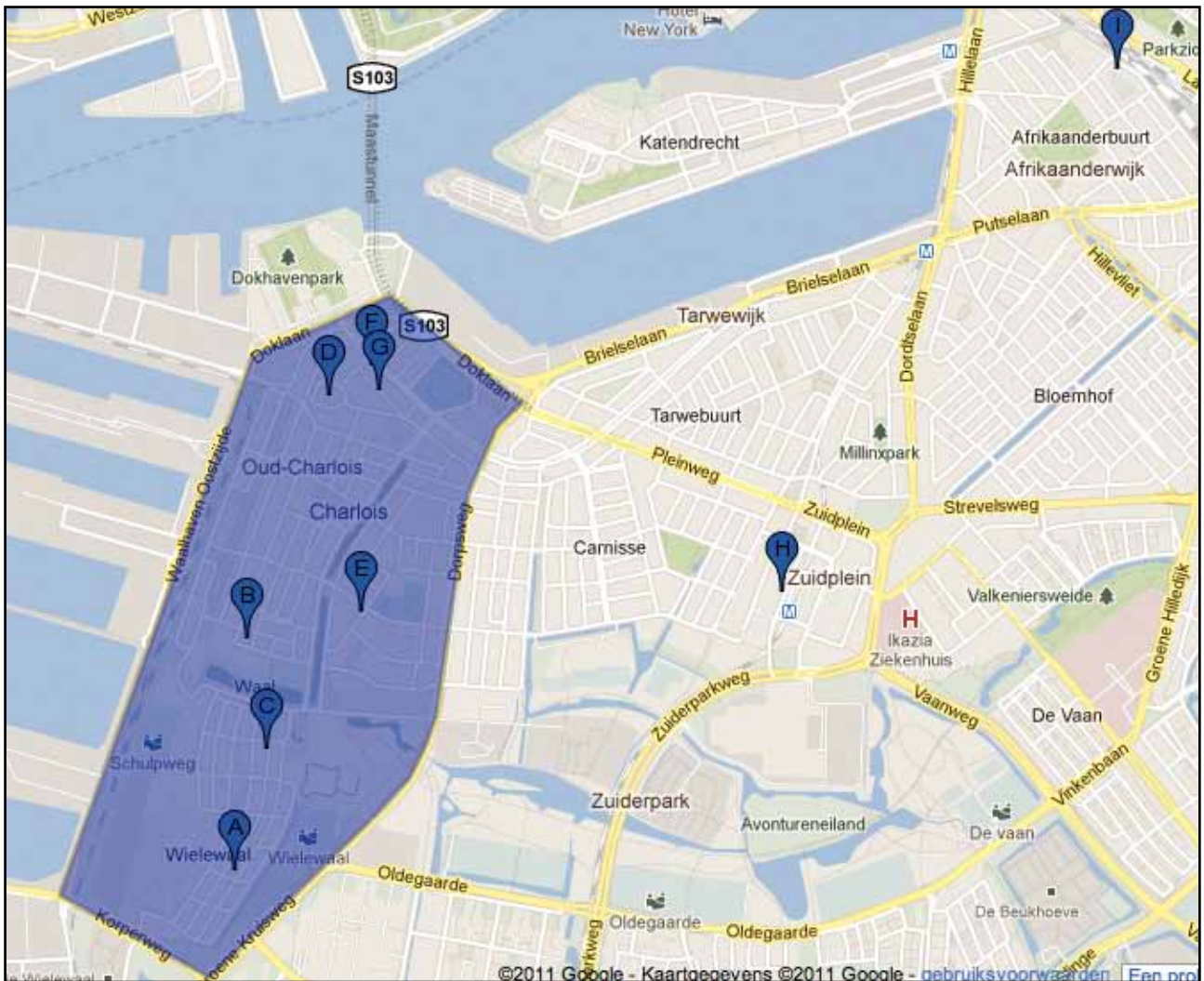
De corporaties zien dat de kunstenaars "een opener blik hebben, ook naar verschillende soorten wijkbewoners"²⁷⁸. Het feit dat ze in de wijk wonen, zou er dan ook voor zorgen dat de bewoners vaak onderwerp van de culturele uitingen worden. Dit zou in de loop van de tijd zo gegroeid zijn: "je zit er midden in dús het wordt onderdeel van je werk"²⁷⁹. Er is bijvoorbeeld een project geweest waarbij portretfoto's zijn gemaakt van een groot deel van de bewoners²⁸⁰. De kunstenaars zouden ook hun sociaal kapitaal meenemen naar de wijk, waardoor Oud-Charlois in een (inter)nationaal netwerk komt te staan. De kunstenaars die al langer actief zijn binnen de Kunstenzone zouden de corporaties en gemeentelijke instellingen makkelijker weten te vinden dan andere bewoners²⁸¹. Ook zijn er op verschillende plekken in de wijk residenties en gastateliers waar regelmatig kunstenaars van over de hele wereld verblijven en zou de wijk zo een internationale reputatie gekregen hebben.

Naast deze fysieke en sociale bijdrage zou ook de wijk economie een impuls krijgen. De kunstenaars betrekken elkaar regelmatig bij hun opdrachten waardoor er een vruchtbaar netwerk en een vitale creatieve economie in de wijk zou ontstaan. Ook probeert men door middel van een versterkte identiteit bezoekers naar de wijk toe te trekken. De wijk wordt aangeprezen als toeristische bestemming:

*"Verscholen tussen de prachtige herenhuizen en karakteristieke arbeiderswoningen vind je tal van ateliers en galerieën. De afgelopen jaren vonden tientallen culturele ondernemers en kunstenaars hun plekje rond het historische hart. En dat merk je: Oud-Charlois ademt kunst en cultuur. Bezoek galerie Hommes aan de Charloise Kerksingel voor een expositie of struin tijdens het jaarlijkse Kunstweekend Oud-Charlois de verschillende ateliers af. Meer zin in ontspanning? Maak een wandeling langs de Maas en geniet van het weergaloze uitzicht op de stad. Of zak met een boek en een dampende kop koffie onderuit op het terras van Hof van Charlois."*²⁸²

Succesverhaal?

De effecten van de Kunstenzone zijn volgens de betrokken corporaties overigens zeer moeilijk meetbaar. De gemiddelde inkomens stijgen niet. Het zou ook niet de bedoeling zijn dat het vastgoed in waarde toe neemt. Überhaupt zou het geheel nog te jong zijn om te kunnen evalueren. Wel zien betrokken overduidelijk dat de wijk er ten opzichte van 15 jaar geleden naar eigen zeggen met grote stappen op vooruit is gegaan. "Kunst in Charlois is een succesverhaal," waarin volgens Kamiel Verschuren – lid van Stichting B.a.d en voorzitter van Stichting NAC – ook gevaren schuilen: "Kunst is beleid geworden en speerpunt van nieuwe stadsontwikkelingen. Daar schuilt ook een gevaar. Steeds meer kunstenaars krijgen een baan in beleid. Ik zie steeds mooiere kunstroutes en dure glossy's, het budget stijgt significant. Promotioneel gaat het niveau omhoog, maar het weefsel is nog breekbaar. De artistieke kant verdient meer aandacht. Een kunstzone is meer dan het trekken van bezoekers. Kunst is geen beleidsinstrument; kunst moet juist vorm krijgen in het domein van de beleidsmakers."²⁸³

Kaart 6: Overzichtskaart Kunstzone met daarop het betreffende gebied, sub-projecten en relevante locaties in de omgeving. (Kaart: Lévi Smulders, gemaakt met Google Maps.)

- Kunstzone (afbakening naar eigen interpretatie)
- A De Wielewaal (ateliersruimten)
- B 't O-tje (o.a. atelier- en projectruimten)
- C Stichting NAC
- D Charloisse Kerk singel (o.a. projectruimte Hommes, Stichting Kick en restaurant Hof van Charlois)
- E Stichting B.a.d
- F Ontmoetingsruimte Half Juni
- G Wolphaertstraat (o.a. atelier- en projectruimten, kunstwerk The Face of Wolphaert, kunstwinkel, gastverblijf)
- H Expositie- en ateliersruimten Wandschappen
- I Vestia Rotterdam Feijenoord

Foto 4: Van boven naar beneden:
Wolphaertstraat ter hoogte van nummer 27;
Wolphaertstraat ter hoogte van nummer 12;
Gastenverblijf Zimmer Frei, Wolphaertstraat.
(Foto's: Lévi Smulders)

9. Project: Entree!

Entree! is een door woningcorporatie Mitros opgezet kunstproject in de Utrechtse herstructureringswijk Overvecht. Als onderdeel van de renovatie van een aantal flats in de buurten De Gagel en Vechtzoom zijn de portieken door kunstenaars verfraaid met kunstwerken. Mitros heeft het project hiervoor ondergebracht bij de Vrede van Utrecht. De 23 portieken zijn verdeeld over 5 kunstenaars of kunstenaarscollectieven, die elk een andere aanpak hebben gekozen. Zo is in een aantal portieken een schildering aangebracht die de dagelijkse reispatronen van de bewoners weer geeft. Een andere kunstenaar heeft met behulp van oude voorwerpen van de bewoners installaties in de portieken aangebracht. Weer een andere kunstenaar heeft portretten van bewoners in hun eigen persoonlijk omgeving gemaakt. Allen hebben ze zo veel mogelijk de bewoners van de flat bij het kunstwerk betrokken, een nadrukkelijk uitgangspunt van het project.

In eerste instantie is er door een externe kunstadviseur een aantal mogelijke kunstenaars geselecteerd. Vervolgens zijn er in beide buurten inspraakavonden georganiseerd, waar de kunstenaars zich konden presenteren. De bewoners daarna hun voorkeur voor een kunstenaar uitspreken. In eerste instantie was het een behoorlijke opgave om bewoners hierbij betrokken te krijgen. Men is daarom alle deuren van de huurders af gegaan om ze persoonlijk uit te nodigen voor de inspraakavonden. Uiteindelijk zijn zo van de 230 huurders, van wie er 150 goed te bereiken waren²⁸⁴, 75 op een bepaald moment betrokken geweest. Ook de kunstenaars kwamen er al gauw achter dat, wilden ze de bewoners zo actief mogelijk betrekken bij hun werk, men "zo dicht mogelijk op de voordeur [moest] zitten"²⁸⁵. Naast de kunstwerken was het project onderdeel van een groot door Mitros georganiseerd buurtfeest ter ere van de renovatie. Hier werden de eindresultaten gepresenteerd en werden rondleidingen langs alle portieken gehouden, waar naast bewoners en een hoop lokale pers ook de directeurs van Mitros en de wethouder aanwezig waren. Ook was er vanuit de Vrede van Utrecht de wens om alle werken samen te documenteren in een publicatie²⁸⁶, waar helaas echter geen geld voor beschikbaar. Wel zijn alle werken vastgelegd in verslagen en foto's.

Achterdocht

In de loop van het project zijn de verschillende partijen tegen een hoop scepsis vanuit de bewoners aangelopen. Zo klaagden de bewoners die er al langer woonden en die de wijk zouden hebben zien verloederen over het feit dat er vroeger altijd al versieringen in de portieken hingen, maar dat die tegenwoordig alleen maar vernield of gestolen zouden worden. Deze scepsis uitte zich ook in het feit dat sommige bewoners van mening waren dat het project slechts zou dienen als compensatie naar de bewoners toe: "Kwade tongen van bewoners zagen het als een pleister op de wond omdat zij geen grootschalige renovatie krijgen maar alleen maar een onderhoudsbeurt."²⁸⁷ "Bewoners wilden [hiernaast] vooral een 'af' ontwerp zien waar ze op konden schieten, en niet volledig meedenken en -ontwerpen."²⁸⁸ Ook de slechte naam van Mitros zorgde er soms voor dat "de deur dicht ging"²⁸⁹. De scepsis was voor sommige bewoners aanleiding om niet mee te doen aan het project, wat voor een deel ook zou komen door het relatief korte tijdsbestek. Dergelijke bewonersprocessen zouden betrokkenheid over een langere tijd vereisen. Bij Entree! kwam de definitieve opdracht in oktober 2010, de oplevering was 7 maanden later. In die tijd moesten ook de kunstenaars geworven worden, wat betekende dat het contact met de bewoners pas rond december tot stand kwam. Ook onder de kunstenaars heerste er overigens enige onduidelijkheid over het project. Doordat niet helemaal helder was wie de opdrachtgever nu was – was dit nu Mitros, de Vrede van Utrecht, of toch aannemer Rutges met wie men veel contact had vanwege de renovatie? – waren de belangen van verschillende partijen voor de kunstenaars vaag: "iedereen wil wat van ons." Uiteindelijk besloot men dan ook maar "in opdracht van de bewoners te gaan werken"²⁹⁰.

Medeverantwoordelijkheid

Wat wil Mitros eigenlijk bereiken met Entree!? Men zou graag zien dat bewoners door een kunstwerk in de portiek vanuit "een menselijk respect [...] de portiek schoner houden"²⁹¹. Dat elke portiek een eigen gezicht krijgt, vergroot hopelijk de verantwoordelijkheid over, betrokkenheid bij en trots op de directe woonomgeving. Ook denkt Mitros met portiekkunst "bewoners dichter bij elkaar" te brengen²⁹²: "Minstens zo belangrijk is dat bewoners nu samen aan iets moois werken. En dat is goed voor de onderlinge contacten."²⁹³ Voor één van de kunstenaars waren deze onderlinge contacten ook een duidelijk uitgangspunt voor het kunstwerk: "Utrechters komen op straat nauwelijks nog met elkaar in gesprek. Maar een praatje over het weer is snel gemaakt en dat werd dan ook het uitgangspunt voor de portiekkunst."²⁹⁴ Daarnaast zou Mitros het ook deels doen om hun imago te verbeteren.

Onbewust

Ook bij Entree wordt na afloop niet gemeten of de gewenste uitkomsten werkelijkheid zijn geworden. In eerste instantie was dit vanuit de Vrede van Utrecht wel de bedoeling, maar wanneer het project is afgerond zal de onderzoekster die dergelijke projecten normaliter evalueert niet meer in dienst zijn. Wel speelt het 'fingerspritzengefuhl' weer een rol:

"Het is toch een onbewust iets. Als men het mooi vindt dan wil je het ook mooi houden. En vooral de bewoners die mee hebben gedaan aan het ontwerp, dus bijvoorbeeld ook die planten²⁹⁵, dat doet Stortplaats [een van de betrokken kunstenaars] alleen omdat een aantal bewoners heeft toegezegd die planten te zullen onderhouden. Te verzorgen. Dus ik kan me bijna niet voorstellen dat het op dezelfde voet doorgaat."²⁹⁶

Kaart 7: Overzichtskaart Entree! met daarop de betreffende gebieden, sub-projecten en relevante locaties in de omgeving. (Kaart: Lévi Smulders, gemaakt met Google Maps.)

- De Gagel
- Vechtzoom
- Portiek Valerie van Leersum
- Portiek Stortplaats van Dromen
- Portiek Elsbeth Struijk van Bergen
- Locatie Eindfeest
- Winkelcentrum De Klop
- Portiek BALTA
- Portiek Valerie van Leersum

Foto 5: Van boven naar beneden
Deur omgevormd tot prikbord, Stortplaats van Dromen,
Victoria Regiadreef; Eindresultaat Stortplaats van
Dromen, Victoria Regiadreef; Dansshow op eendfeest;
Stortplaats van Dromen aan het werk, Victoria
Regiadreef; Rondleiding langs kunstwerken met treintje
op eendfeest; Valerie van Leersum aan het werk,
Japuradreef.
(Foto's: Lévi Smulders)

10. Project: Vrouwen van de Velden

In de Rotterdamse Veldenbuurten, onderdeel van Zuidwijk, is een grootschalige herstructurering aan de gang. De noordelijke Velden herbergen 500 naoorlogse flats met sociale huurwoningen, allen in het bezit van woningcorporatie Vestia Rotterdam-Zuid. In de komende jaren moet twee derde van de woningen gesloopt worden om plaats te maken voor nieuwbouw, de rest wordt grondig gerenoveerd. Museum Rotterdam heeft dit proces, in samenwerking met een aantal partijen waaronder Vestia, aangegrepen om een cultureel project op te zetten in en om de buurt. De Vrouwen van de Velden, zoals het project heet, is onderdeel van Stad Als Muze, een langer lopend participerend onderzoek van het Museum waarbij men op zoek gaat naar het hedendaags cultureel erfgoed van Rotterdam. Men is in de Velden neergestreken, waar ze een in de wijk aanwezige vrouwengroep voor langere tijd hebben gevolgd. Op basis hiervan is onder andere een tentoonstelling in het Gemaal op Zuid en een glossy getiteld *Every Woman* gerealiseerd²⁹⁷. Het Museum heeft gedurende het project gebruik kunnen maken van leegstaande panden die in het bezit van Vestia waren.

Participerend verzamelen

Het project is opgezet volgens het idee van 'participerend verzamelen'. Dit betekent dat er gedurende het project intensieve samenwerking tussen het Museum en de Vrouwen is geweest. Er werd door het Museum aangeschoven bij het wekelijkse woensdagochtendontbijt dat de Vrouwen elke week gezamenlijk organiseren, een belangrijke sociale gebeurtenis voor de groep. Hier werd door het Museum gedocumenteerd, maar ook geparticipeerd, waardoor de onderzoekers de Vrouwen en hun levens steeds beter leerden kennen. Daarnaast organiseren de Vrouwen veel activiteiten in de wijk, waarbij het Museum gedurende het project nauw betrokken was. Uiteindelijk vormde de documentatie van de Vrouwen en hun positie in de wijk de basis voor de uitgebrachte glossy. De tentoonstelling bestond uit een installatie die de ontbijttafel van de Vrouwen uit beeldde, een collectie van objecten en beelden uit het dagelijks leven van de Vrouwen en drie kunstwerken die de wijk moeten verbeelden.

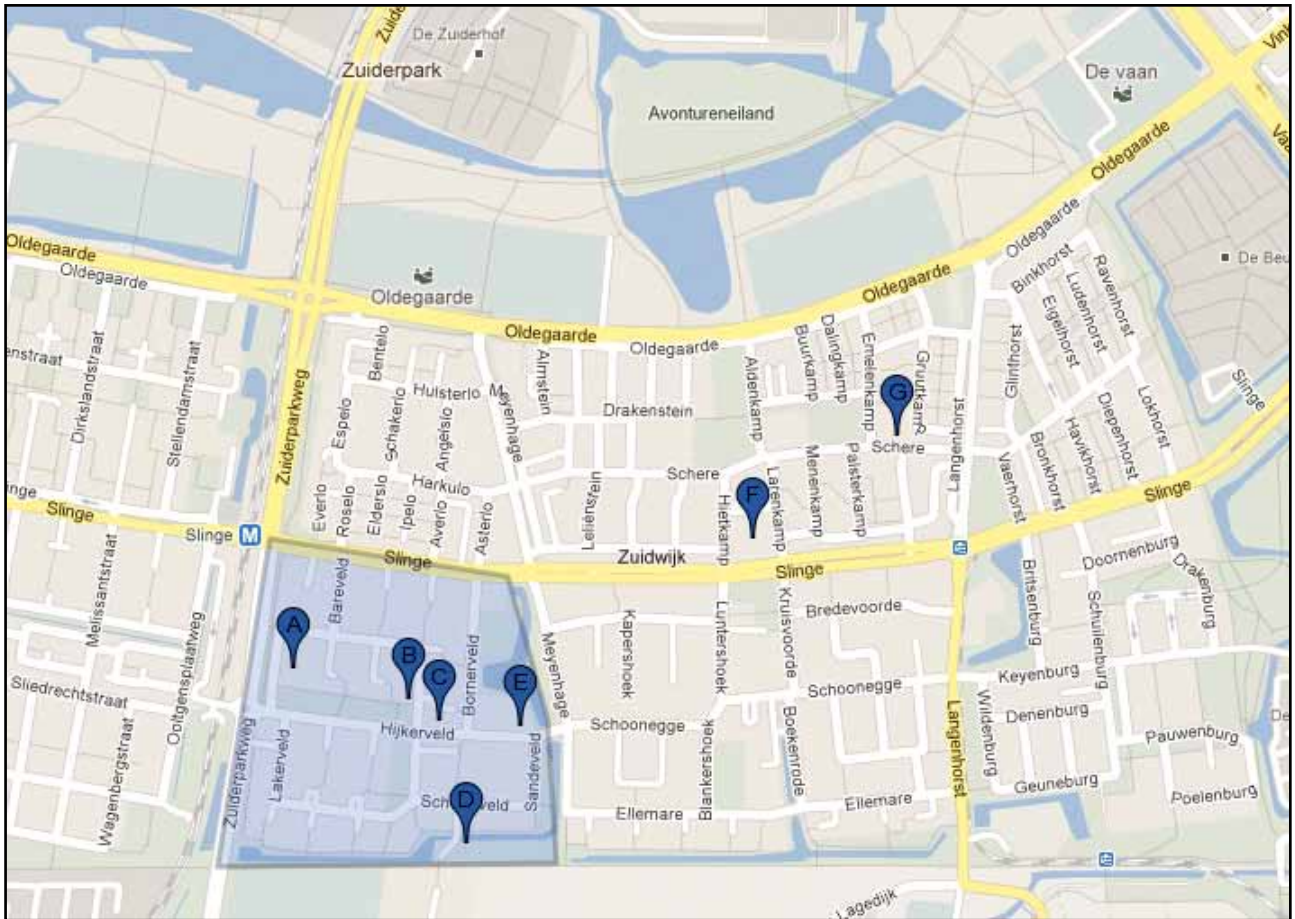
De Vrouwen bepaalden voor een deel de inhoud en vormgeving van de glossy en de tentoonstelling. Zo kwam de keuze voor een glossy vanuit de Vrouwen en werd de titel van de glossy door de Vrouwen bepaald. Betrokkenheid van bewoners van de Veldenbuurt was dan ook een essentieel onderdeel van het project, een voorwaarde. Het Museum wilde met het project andere bewoners van de stad inspireren en ze bewust maken van hun betekenis voor de stad. Ingrijpende veranderingen als een herstructurering zouden bewoners namelijk niet alleen op de proef stellen. Er zouden zich ook kansen aandienen om nieuwe sociale verbindingen aan te gaan. Dit wil het Museum met het project duidelijk maken aan de rest van de stad. Daarnaast wilde men het leven van de Vrouwen in een bepaalde historische context plaatsen. Zo wordt zowel in de glossy als in de tentoonstelling het dagelijks leven van de Vrouwen gespiegeld aan dingen uit het verleden. Naast de Vrouwen is er ook aandacht voor de wijk zelf. Zo worden in de glossy en de tentoonstelling zowel de herstructurering als de geschiedenis van de wijk in beeld gebracht.

Vestia

Woningcorporatie Vestia was al langer bij de Vrouwen betrokken. Een aantal Vrouwen was het aanspreekpunt voor de corporatie in de wijk. Ze signaleren problemen in de buurt die ze vervolgens aan de corporatie doorspelen. Ook ondersteunt de corporatie de Vrouwen in hun activiteiten, omdat deze de sociale contacten tussen de bewoners zouden versterken. Het contact van de Vrouwen met Vestia is dan ook altijd goed geweest²⁹⁸. Tijdens het project zelf was de corporatie op nog een aantal manieren betrokken. Het Museum kon tijdens het project gebruik maken van een aantal panden in de wijk. Zo diende het kantoor van de buurtconciërge van Vestia voor het Museum tijdelijk als lokaal veldkantoor en kregen de fotografen van het Museum de sleutels van een aantal andere leegstaande panden om de buurt ook 'van binnen' te kunnen vastleggen. De buurtconciërge van Vestia was ook persoonlijk betrokken. Hij schoof aan bij het ontbijt en gaf aan het Museum een rondleiding door de wijk. Medewerkers van de corporatie zijn samen met buurtkinderen, de Vrouwen en het Museum aan de slag gegaan met het met bloemen en graffiti beschilderen van platen die werden gebruikt om de leegstaande panden af te sluiten. Ook organiseerde de corporatie ter gelegenheid van de vernieuwing van de wijk een wijkfeest waarbij de Vrouwen samen met het Museum de catering verzorgden. De corporatie was niet direct financieel betrokken.

De toegevoegde waarde van het project lag voor Vestia voor een groot deel in de historische context die door het project gecreëerd werd. Men vindt het belangrijk dat het dagelijks leven van multicultureel Rotterdam in perspectief wordt geplaatst. "Want rond 1900 kwamen er ook heel veel mensen van het boerenland naar Rotterdam-Zuid."²⁹⁹ Hier

liggen duidelijke herkenningspunten: processen van migratie en verhuizing zijn volgens Vestia eigen aan een stad als Rotterdam. Door het project te ondersteunen kan men meehelpen bij het uitdragen hiervan en dingen op die manier “op een andere manier onder de aandacht brengen”³⁰⁰. Hiernaast probeert Vestia de bewoners van de Velden zo veel mogelijk in de herstructurering te betrekken, wat door middel van een project als de Vrouwen van de Velden zichtbaar en waar nodig versterkt zou worden.

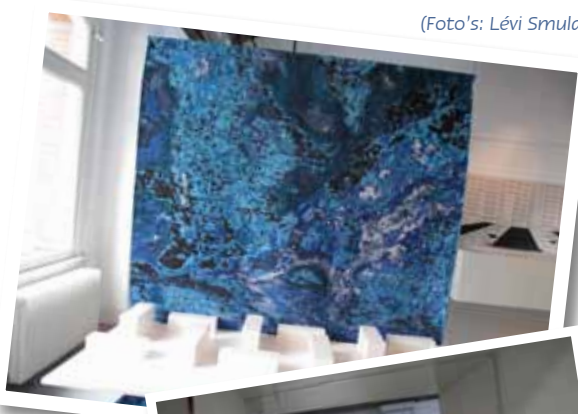
Kaart 8: Overzichtskaart Vrouwen van de Velden met daarop het betreffende gebied, sub-projecten en relevante locaties in de omgeving.
(Kaart: Lévi Smulders, gemaakt met Google Maps.)

- Veldenbuurt
- Buurtkantoor Vestia
- Tweede pand Vrouwen van de Velden en kantoor Museum Rotterdam
- Eerste pand Vrouwen van de Velden
- Speeltuin Jeugdveld - Derde pand Vrouwen van de Velden
- OBS De Toermalijn
- BewonersOrganisatie Zuidwijk
- Vestia Rotterdam Zuid

Foto 6: Met de klok mee, vanaf links boven: Flatgebouw, Benneveld; Glossy Every Woman; Vlaggen Vestia, Slinge, tekst: "de Velden komen in bloei!"; Beelden van tentoonstelling Veldwerkers in 't Gemaal op Zuid.
(Foto's: Lévi Smulders)

11. Vergelijking casussen

Als de culturele betrokkenheid in Utrecht en Rotterdam wordt vergeleken, is de hoeveelheid projecten het meest opvallende verschil. In Rotterdam is dit aantal vele malen groter. In totaal is er in Utrecht van 25 en in Rotterdam van 92 projecten informatie gebruikt voor het onderzoek, terwijl Rotterdam maar twee keer zo veel inwoners heeft. Zelfs als rekening gehouden wordt met het percentage sociale huurwoningen in de stad, 38 procent in Utrecht versus 48 in Rotterdam, is de verhouding opvallend³⁰¹. De reden voor de grotere betrokkenheid in Rotterdam is niet meteen duidelijk. Corporatiemedewerkers hebben over het algemeen te weinig kijk op de situatie in andere steden om de hun culturele betrokkenheid in groter perspectief te kunnen plaatsen. Wel viel tijdens het onderzoek op dat de Utrechtse corporaties op een meer zakelijke manier met vraagstukken om lijken te gaan. Dit uit zich onder andere in het feit dat men in Utrecht de financiële crisis nadrukkelijk als een reden ziet om terug naar de kerntaak te gaan. In Rotterdam leeft deze gedachte ook, maar wordt toch ook vaak gewezen op de mogelijkheden die de crisis zou creëren om op een creatievere manier met vraagstukken om te gaan. De zakelijke blik van Utrechtse corporaties zou voor een deel met de aard van de lokale woningmarkt samen kunnen hangen. Zo vertelde een medewerker van Mitros dat Utrechtse corporaties misschien wel een beetje 'verwend' zijn. De grote vraag naar woningen zou betekenen dat ze hun bezit toch wel verhuren, ook aan meer kansrijke delen van de bevolking. Er wordt in Utrecht mee schiefgewoond. Wie weet zouden niet tot de kerntaak behorende activiteiten zoals cultuur daarom minder snel ter handen worden genomen. In Rotterdam zorgt de woningmarkt er misschien voor dat culturele initiatieven juist sneller een plek kunnen vinden. Omdat de huren minder hoog zijn, is het verhuren van ruimte tegen een maatschappelijke huur voor een corporatie minder kostbaar. Het ontbreken van sleutelpersonen binnen corporaties en binnen wijken die bewust met cultuur bezig zijn, iets dat in Rotterdam van doorslaggevend belang is, zou ook een rol kunnen spelen in de zakelijke blik van Utrechtse corporaties. Rotterdamse corporaties lijken door hun decentrale opzet, vaak bestaan ze uit regiobedrijven die actief zijn in bepaalde delen van de stad, ook meer verbonden te zijn met de wijk. Hierdoor is hun betrokkenheid bij de ruimtelijke dynamiek van een gebied meer integraal, waardoor ook de culturele aspecten hiervan onder de aandacht van de corporatie komen te staan.

Een andere verklaring voor de in Utrecht beperktere culturele betrokkenheid zou bij de in de stad aanwezig culturele infrastructuur kunnen liggen. Zo hebben de gemeentelijke welzijnsinstellingen Doenja, Cumulus en Portes in Utrecht een belangrijke functie in de wijk en organiseren ze regelmatig culturele projecten die vergelijkbaar zijn met projecten die in Rotterdam door corporaties worden georganiseerd. Ook valt op dat veel projecten in Utrecht direct door de gemeente gefinancierd worden, wat in Rotterdam minder aan de orde lijkt te zijn. Rotterdamse corporaties nemen juist een leidende rol op zich, ook als een cultureel project binnen een coalitie van actoren tot stand komt. Ze zijn de 'regisseur' van de buurt, waarbij ze andere partijen voor culturele projecten over de streep proberen te trekken.

Wat de verhouding tussen de steden nog opvallender maakt is het feit dat Utrechtse woningcorporaties op een grotere schaal met herstructurering bezig zijn, aangezien culturele projecten in beide steden juist in herstructureringswijken vaak een plek krijgen. Wel wordt aangegeven dat in Utrecht de fysieke component van herstructurering een grotere rol speelt dan in andere steden. Het grotere belang van herstructurering in Utrecht zou ook kunnen verklaren waarom de betrokkenheid in Rotterdam van meer structurele aard lijkt te zijn, herstructurering is immers per definitie een tijdelijk proces. Projecten als de Kunstzone, de Hofbogen en de herpositionering van het Zwaanshalsgebied hebben vaak een looptijd van een behoorlijk aantal jaren³⁰². Dusdanig lange toewijding komt in Utrecht eigenlijk alleen bij Eiland8 voor, maar ook hier is het project van nadrukkelijk tijdelijke aard. Herstructurering is in Utrecht ook meer centraal gestuurd, waarbij de gemeente een belangrijke rol speelt. Er zijn duidelijke richtlijnen waar aan moet worden voldaan, waardoor de neiging om creatief met vraagstukken om te gaan kleiner zou kunnen worden.

Naast de intensiteit van culturele betrokkenheid verschilt ook de spreiding van de culturele initiatieven over de steden behoorlijk. Waar de betrokkenheid zich in Utrecht heel specifiek in de grootschalige naoorlogse flatwijken Overvecht en Kanaleneiland concentreert, vinden culturele initiatieven van Rotterdamse woningcorporaties veel meer verspreid over de stad plaats. Een reden hiervoor zou kunnen zijn dat ook de krachtwijken van Rotterdam meer verspreid zijn. Toch is de concentratie in Utrecht opmerkelijk. In de wijken Zuilen, Hoograven en Ondiep zijn namelijk veel minder initiatieven, terwijl dit toch ook Krachtwijken zijn met veel corporatiebezit³⁰³. In Rotterdam zijn bepaalde type projecten ook vaker in bepaalde type wijken aanwezig, waarbij de betrokkenheid in de vooroorlogse wijken van een meer structurele aard lijkt te zijn. Dit komt waarschijnlijk voor een groot deel voort uit de verschillende ambities die men per wijk heeft. Bij een andere ambitie past blijkbaar ook een ander type cultuur. De Rotterdamse corporaties hebben daarnaast stuk voor stuk een duidelijke concentratie van hun bezit in bepaalde wijken. Dit betekent dat in elke wijk één of soms twee

corporaties zijn die zich actief met cultuur bezighouden. In Utrecht zijn in veel wijken meerdere corporaties actief. Alle drie de Utrechtse corporaties zijn bijvoorbeeld in Overvecht aanwezig.

Als de motivaties achter de culturele betrokkenheid worden vergeleken, valt op dat deze in Rotterdam veel breder gedefinieerd worden. Zo hopen de Rotterdamse corporaties met de inzet van cultuur ook economische effecten te bewerkstelligen en is in Rotterdam de artistieke kwaliteit van groter belang. In Utrecht richten culturele projecten zich toch hoofdzakelijk op de sociale – sociale cohesie en sociale binding – en in mindere mate cultureel-symbolische – beïnvloeden van interne en externe beeldvorming – effecten van cultuur. Misschien zijn Utrechtse corporaties niet overtuigd van de economische waarde van de culturele sector? De step-stone aanpak van Eiland8 betekend dat men ondernemers eigenlijk pas wil behouden als ze ook financieel succesvol zijn geworden, terwijl de economische waarde van cultuur zich juist niet altijd op een dergelijke manier uitdrukt. In Rotterdam is men hier veel genuanceerder in. Rotterdamse corporaties lijken in indirect rendement op investeren in cultuur te geloven. Ook is men in Rotterdam veel meer actief met het economisch ondersteunen van culturele ondernemers. Empowerment van bewoners en het versterken van de wijk economie gaat in Rotterdam vaak samen. In Utrecht ontbreekt deze economische component van *empowerment*, en richten de corporaties zich meer op het stimuleren van de culturele en creatieve vaardigheden van de bewoners. Opmerkelijke overeenkomst is dat terwijl in persoonlijke interviews de verwachte effecten vaak gerelativeerd worden, ze in externe publicaties van corporaties meer dan eens als feiten worden aangedragen. Blijkbaar wil men het publiek wel overtuigen van de werking van cultuur.

In beide steden lijkt het beïnvloeden van ruimtelijke beeldvorming een belangrijke drijfveer achter culturele initiatieven. Hierbij richten Rotterdamse corporaties zich duidelijker op marketing en positionering van een wijk, ook omdat ze meer op het gebied van wijk economie actief zijn. In Utrecht richt de cultureel-symbolische component zich meer op het verbeteren van de negatieve beeldvorming van een wijk om zo nieuwe doelgroepen voor de wijk te interesseren. Hoewel dit in Rotterdam onder de oppervlakte ook een rol speelt, is deze motivatie minder uitgesproken. Hier probeert men de culturele sector voor langere tijd bij de wijk te betrekken. Wel zijn corporaties in beide steden bewust bezig met het aanwakken van gentrificatie, waarbij men dit proces met culturele impulsen tracht te stimuleren. Cultuur moet het imago van een wijk verbeteren en zo nieuwe bewoners voor de wijk interesseren. De Rotterdamse woningmarkt zou zich vanwege de beperkte esthetische waarde van de lokale woningbouw echter niet lenen voor processen van gentrificatie zoals die zich in Utrechtse wijken als Wittevrouwen en Lombok voltrokken hebben. In Rotterdam houdt het meer verband met vasthouden van de middenklasse, wat een specifieke opgave is voor de stad.

Ook op het gebied van het vestigen van culturele ondernemers zijn er verschillen op te merken. Zo gebeurt dit in Rotterdam al langer en op verschillende plaatsen in de stad. Belangrijkste voorbeelden zijn Oud-Charlois, het Oude Noorden en het Coolhaveneiland. In Utrecht zijn er slechts enkele voorbeelden van³⁰⁴. Dit terwijl er hier juist nadrukkelijk vraag naar bedrijfsruimte voor de creatieve en culturele sector is. Waar in Utrecht ruimte geboden wordt, heeft de culturele sector voor de corporatie voornamelijk een sociale functie voor de wijk. In Rotterdam proberen corporaties met het huisvesten van de culturele sector juist nadrukkelijk de wijk economie te stimuleren. Ook de Rotterdamse jacht op kunstenaars lijkt in Utrecht minder aan de orde te zijn. Wel wordt in beide steden grote waarde gehecht aan de bijdrage die culturele ondernemers aan hun woonomgeving zouden kunnen leveren. In Utrecht wordt die bijdrage door corporaties vaak gericht aangestuurd, terwijl het in Rotterdam meer vanzelf tot stand lijkt te komen. De aanwezige culturele partijen in de wijk zoeken hierbij soms aansluiting bij corporaties, terwijl dit in Utrecht vaker andersom lijkt te zijn. Dit zou kunnen worden verklaard door het verschil in de lengte van de periode waarover corporaties bij de culturele sector betrokken zijn. Als corporaties langer bij de culturele sector betrokken zijn, lijken ze meer vertrouwen te hebben in hun toegevoegde waarde voor de wijk.

Als de afzonderlijk onderzochte projecten met elkaar vergeleken worden, blijkt ook hier de duur van de culturele betrokkenheid een doorslaggevende rol te spelen. Men hoopt bij Eiland8 dat drie jaar genoeg is om de externe beeldvorming van de wijk te kunnen beïnvloeden, terwijl het bij de Kunstzone zelfs na twintig jaar nog te vroeg zou zijn om de precieze effecten te kunnen duiden. Bij beide projecten worden veel initiatieven vanuit de ondernemers ondernomen. Bij Eiland8 vinden de corporaties echter dat er nog onvoldoende tot stand komt. De ondernemers in Eiland8 worden dan ook nadrukkelijk aangespoord tot het tonen van initiatief, terwijl bij de Kunstzone de initiatieven meer op vrijwillige basis tot stand komen. Ook vindt er bij Eiland8 nog weinig contact tussen de verschillende ondernemers plaats. De verschillen in fysieke opzet van de wijken Oud-Charlois en Kanaleneiland spelen hier wellicht een belangrijke rol in. Hoewel dit door niemand aangehaald werd, lijkt het voor de hand liggend dat een vooroorlogse wijk als Oud-Charlois zich met al haar historische charme en natuurlijke ontmoetingsplekken beter leent als broedplaats voor cultuur dan de anonieme portiekflats van Kanaleneiland.

Toch lijken de resultaten van Eiland8 na een jaar, zeker als men bedenkt dat de Kunstzone twintig jaar nodig heeft gehad om uit te groeien tot wat het nu is, hoopgevend. Eiland8 is voor de corporaties nadrukkelijk een experiment, terwijl de Kunstzone haar waarde voor de corporaties al bewezen heeft. Het moet zich nu consolideren en optimaliseren. De bewezen waarde uit zich ook in het feit dat een project als de Kunstzone geen expertise van buitenaf nodig heeft. De "kennis is er al [en] ligt voor het oprapen"³⁰⁵. Bij Eiland8 moest men juist de expertise van andere partijen zoals de Vrede van Utrecht, Sophies Kunstprojecten en zelfs het Amsterdamse FanU inwinnen. Ook het feit dat de kunstenaars bij de Kunstzone vanwege hun relatieve armoede makkelijk de verbinding met de lokale bewoners aangaan, terwijl men bij Eiland8 hoopt dat de ondernemers uiteindelijk tot succesvolle bedrijven uitgroeien is een opmerkelijk verschil. Overigens is de vergelijking van Eiland8 en de Kunstzone – mits men het voor langere tijd verbinden van culturele ondernemers aan een wijk als een gewenst effect beschouwt – hooi op de vork voor tegenstanders van het kraakverbod: de Kunstzone is ontstaan vanuit verschillende door kunstenaars gekraakte panden waarbij kunstenaars al bijna twintig jaar actief bij de wijk betrokken zijn. Eiland8 is nadrukkelijk een project ter preventie van kraken, waarbij de kunstenaars tijdelijk een plek krijgen in de wijk en de binding op langere termijn zeer beperkt lijkt te zijn.

Hoewel de projecten Entree! en de Vrouwen van de Velden behoorlijk verschillen qua opzet en betrokkenheid van de corporatie, is er ook hier een interessant verschil. Het valt op dat de proactieve insteek van Mitros bij Entree! er voor zorgde dat de participatie van de bewoners moeizaam verlopen is, terwijl bij de Vrouwen van de Velden een beweging die al in de wijk aanwezig was werd opgepakt, waarbij de betrokkenheid van de bewoners overwegend positief was. Überhaupt waren de uitgangspunten qua relatie tussen bewoners en corporatie anders. In de Veldenbuurt was het beeld dat de bewoners van de corporatie hadden om te beginnen overwegend positief, terwijl bij Entree! de scepsis over de rol van Mitros in de buurt toch overheerste.

Project	Wijk	Woning-corporatie(s)	Typering project	Typering betrokkenheid	Andere betrokken partijen	Looptijd
Eiland8	Kanaleneiland, Utrecht	Portaal, Mitros	Bedrijfsruimte culturele sector	Proactief	The Wolf Vastgoedbeheer, Sophies Kunstprojecten, FanU, SodaProducties, Goede Grond, Expodium, Bernadottelaan 222	medio 2009 - medio 2012 (verwacht)
Kunstenzone	Oud-Charlois, Rotterdam	Woonstad, Vestia Rotterdam Feijenoord	Bedrijfsruimte culturele sector	Reactief en proactief	Deelgemeente Rotterdam Charlois, OBR, Stichting B.a.d. Stichting NAC, Stichting Hommes, Stichting Kick, Zuid Explorer	1987 - ???
Entree!	Overvecht Vechtzoom en De Gagel, Utrecht	Mitros	Kunst in buitenruimte	Proactief	Vrede van Utrecht, Ruigjes, Stortplaats van Dromen, BALTA, André Pielage, Elisabeth Struik van Bergen, Valerie van Leersum	oktober 2010 - mei 2011
Vrouwen van de Velden	Veldenbuurt, Zuidwijk, Rotterdam	Vestia Rotterdam Zuid	Overig	Reactief	Museum Rotterdam, Stichting DOEN, Mondriaan Stichting, Pact Op Zuid, Gemeente Rotterdam, Dienst Kunst en Cultuur	april 2010 - juni 2011

Tabel: Schematische weergave van onderzochte projecten deel 1.

Motivaties woningcorporatie(s)	Doorslaggevende contextuele factoren	Betrokkenheid bewoners	Evaluatie	Deelprojecten
In stand houden leefbaarheid tijdens herstructurering, verbeteren externe beeldvorming Kanaleneiland, experiment.	Dichtheid bezit, duur project, fysieke karakter, lokale woningmarkt	Initiatieven zoeken zo veel mogelijk verbinding met bewoners	0-meting	Kunst in buitenruimte, evenementen, workshops
Instroom nieuwe doelgroep moet leiden tot vitale wijk, ondernemers zouden fysiek en sociaal een bijdrage leveren aan de wijk, stimulanen wijkeconomie.	Verwevenheid, culturele potentie, individuen binnen wijk, individuen binnen corporatie, ervaring uit het verleden, duur project, bestuurlijke context corporatie	Bewoners worden onderwerp cultuur, bewonersparticipatie, aanwezigheid ondernemers zou lokale bewoners ander perspectief bieden	Fingerspritzengefuhl	Kunst in buitenruimte, evenementen
Stimuleren interne beeldvorming, sociale binding en sociale cohesie, verbeteren imago corporatie	Duur project, imago woningcorporatie	Bewoners worden onderwerp cultuur, bewonersparticipatie, soepatisch	Fingerspritzengefuhl	Evenement
Multiculturele samenleving in historische context plaatsen, betrekken bewoners bij herstructurering	Bestuurlijke context corporatie	Bewoners worden onderwerp cultuur, bewonersparticipatie	Geen	Evenement, publicatie, kunst in buitenruimte

12. Analyse en reflectie: concluderend

Aanleiding en methodologische opzet

Volgens de stadsgeografische en stadssociologische literatuur speelt de culturele sector een steeds belangrijkere rol in de manier waarop een stad zich ontwikkelt³⁰⁶. Ook het CBK Rotterdam is zich hiervan bewust, en merkt hierbij op dat woningcorporaties steeds vaker een prominente rol spelen in de totstandkoming van culturele projecten in Nederlandse steden. Met dit gegeven in het achterhoofd tracht dit onderzoek inzicht te verschaffen in de rol van woningcorporaties als betrokkenen bij de culturele sector in de stad. Om dit te bewerkstelligen is een kwalitatief en exploratief onderzoek gestart met een interpretatief perspectief op plaats- en tijdgeboden kennis. Hierbij zijn twee afzonderlijke schaalniveaus onderzocht. Allereerst is de situatie in de steden Utrecht en Rotterdam bestudeerd, waarna per stad twee afzonderlijke projecten zijn onderzocht. Dit in- en uitzoomen gaf de mogelijkheid om de relatie tussen corporaties en cultuur en de hierbij relevante contextuele factoren op zowel stedelijk als wijkniveau te kunnen duiden. Uiteindelijk is getracht een antwoord te formuleren op de volgende onderzoeksvraag:

In hoeverre zijn woningcorporaties betrokken bij de culturele sector in de stad en in hoeverre spelen tijdruimtelijke contextuele factoren een rol in de totstandkoming van deze betrokkenheid?

De culturele betrokkenheid

Als uitkomst van het onderzoek kan een aantal kernconclusies geformuleerd worden. Corporaties in Rotterdam en Utrecht willen met cultuur esthetische kwaliteiten van de fysieke woonomgeving bevorderen en referentiepunten creëren, zien cultuur als een directe en indirecte economische impuls voor steden en wijken, hopen met cultuur zowel de interne als de externe beeldvorming van een gebied te beïnvloeden en trachten met cultuur een aantal sociale effecten te bewerkstelligen. Voor deze uitkomsten wordt een aantal vormen van cultuur aangewend. De onderzochte corporaties zijn betrokken bij culturele evenementen, werken met kunst in buitenruimte, leveren bedrijfsruimte aan culturele ondernemers, zijn betrokken bij de ontwikkeling van culturele centra, richten zich soms op de positionering van een gebied, waarbij de culturele sector vaak een belangrijke plaats in neemt, en geven soms culturele publicaties uit.

De invloed van de context

Bij de totstandkoming van deze betrokkenheid lijkt een aantal contextuele factoren doorslaggevend te zijn. De meest voor de hand liggende is de dichtheid van het corporatiebezit in een wijk. Hoe groter die dichtheid, hoe vaker corporaties zich lijken te richten op activiteiten die verder van de kerntaak af staan. Hieronder vallen ook culturele initiatieven. Wat ook op valt is dat de aard van de culturele betrokkenheid structureler lijkt te zijn als een corporatie zich sterk op één wijk richt. Men zou dit 'verwevenheid' kunnen noemen, waarbij corporaties verweven zijn met wijken waar ze een groot belang bij hebben. Deze gebieden worden door corporaties meer integraal en op een langere termijn ontwikkeld, wat er voor lijkt te zorgen dat corporaties naar meer structurele vormen van cultuur zoeken, bijvoorbeeld door het permanent verbinden van de sector aan een wijk. Een corporatie lijkt dan sneller de rol van 'regisseur' op zich te nemen, waarbij ze andere partijen betrokken bij de culturele sector actief proberen aan te sturen. Ook de in een wijk aanwezige culturele potentie speelt een doorslaggevende rol in de totstandkoming van de culturele betrokkenheid. Hoe groter deze potentie, hoe groter de betrokkenheid van de corporatie lijkt te zijn. Als zich al een sterke concentratie van culturele partijen in een wijk bevindt, lijkt dit voor corporatie vaak een reden te zijn om hierop te reageren en de sector, binnen hun mogelijkheden, zo goed mogelijk te faciliteren. Tegelijkertijd zal een corporatie sneller zelf cultureel initiatief nemen als dit door niemand anders wordt gedaan. De lokale potentie uit zich naast de genoemde culturele partijen ook in lokale individuele actoren met een bepaald cultureel kapitaal, voornamelijk lokale kunstenaars en culturele ondernemers. Deze kunnen een sturende werking hebben op het culturele beleid van corporaties. Ook binnen corporaties zijn personen soms doorslaggevend en kunnen positieve ervaringen van medewerkers zorgen dat er ook in de toekomst naar cultuur zal worden gekeken. Deze ervaring speelt op meer manieren een rol. Zijn corporaties al langer bij de culturele sector betrokken, dan lijkt men meer vertrouwen te hebben in haar toegevoegde waarde in de wijk. Ook lijkt de duur van een project de betrokkenheid van de bewoners te beïnvloeden. Hoe langer de periode waarover cultuur ingezet wordt, hoe groter de betrokkenheid van de bewoners lijkt te zijn. Het fysieke karakter en de typering van een wijk lijken in Utrecht en Rotterdam bepalend te zijn voor de aard van de culturele betrokkenheid. In naoorlogse flatwijken is deze vaak incidenteler en richt hij zich meer op kunst in buitenruimte en evenementen. In vooroorlogse wijken is hij vaak meer structureel en gaat hij gepaard met het huisvesten van culturele ondernemers. Dit verband gaat overigens vooral in

Rotterdam op. In Utrecht zijn woningcorporaties bijna uitsluitend in naoorlogse wijken met cultuur bezig. Ook de aard van de lokale woningmarkt lijkt van invloed te zijn op de manier waarop corporaties betrokken zijn bij cultuur. Er lijkt een verband te zijn tussen de krapte op een woningmarkt, de mate van scheefwonen en de neiging om cultuur in te zetten in de wijk. Hoe meer gespannen en 'schever' een woningmarkt, hoe minder corporaties met cultuur bezig lijken te zijn. Dit speelt niet alleen op stedelijk niveau, maar ook op wijkniveau. Hoe minder vraag er naar woningen in een wijk is, hoe sneller de onderzochte corporaties cultuur ter handen lijken te nemen³⁰⁷. De woningmarkt bepaalt ook mede de invloed van de economische conjunctuur. Hoewel de financiële crisis sowieso leidt tot een beperking van de culturele activiteiten van corporaties, lijkt een ontspannen woningmarkt deze beperking enigszins te dempen. Ook de institutionele context lijkt een factor. Culturele projecten vanuit corporaties vinden in de onderzochte steden vooral plaats wanneer de lokale overheid hier niet voor kan of wil zorgen. Zodra de lokale overheid een gat in het voorzieningenaanbod achterlaat, zijn corporaties sneller geneigd om hier op in te springen. Dit geldt ook voor culturele voorzieningen. Ook een centraal gestuurd herstructureringsbeleid lijkt voor corporaties voor een minder grote speelruimte te zorgen, waarbij men zich meer op de kerntaak gaat richten en dus minder snel cultuur ter handen zal nemen. Als laatste lijkt de bestuurlijke context binnen corporaties een rol te spelen, waarbij centraal aangestuurde corporaties minder cultureel actief lijken te zijn dan corporaties die meer decentraal opgezet zijn. Dit hangt samen met de invloed van de verwevenheid. Decentraal opgezette corporaties lijken namelijk een grotere binding met hun respectievelijke regio's te hebben.

Reactieve en proactieve betrokkenheid, directe en indirecte evaluatie

De culturele betrokkenheid in Utrecht en Rotterdam komt op een aantal manieren tot stand. Soms op een proactieve manier, waarbij corporaties initiërend, sturend en regisserend optreden. Op andere momenten gebeurt dit juist op een reactieve manier, waarbij corporaties een faciliterende en reagerende rol op zich nemen. Van directe evaluatie is sporadisch sprake. Hoewel hier wel uitgesproken behoefte aan is, wordt cultuur meestal beoordeeld op basis van gevoel en sporadische geluiden vanuit de betrokken partijen, zoals wijkbewoners, culturele partijen en partners in de wijk. Ook worden culturele projecten die onderdeel zijn van gebiedsgebonden programma's indirect geëvalueerd. Overigens worden in externe publicaties de verwachte effecten van cultuur, en dan vooral de sociale, vaak op voorhand al als feiten aangedragen.

Fysieke esthetische en economische motivaties

In de theorie zijn vier maatschappelijke velden uiteengezet waarbinnen cultuur kan opereren. De motivaties die corporaties voor hun culturele projecten aandragen bevinden zich binnen alle vier deze velden. De fysieke esthetische invloed zoals uiteengezet door Zebracki et al. wordt door vrijwel alle onderzochte corporaties beaamt³⁰⁸. Men hoopt met cultuur meer kleur en onderscheiding in de wijk te brengen en zodoende referentiepunten te creëren. Wat betreft de economische invloed van cultuur gaan vooral de Rotterdamse corporaties uit van de directe uitwerkingen zoals uiteengezet in de theorie³⁰⁹. Ze hopen met cultuur de wijk economie, het winkelaanbod en de werkgelegenheid te versterken en begeven zich zodoende duidelijk buiten de in het BBSH opgestelde prestatievelden³¹⁰. Tenzij men er vanuit gaat dat deze economische uitwerkingen bevorderlijk zijn voor de leefbaarheid van de wijk of bijdragen aan het kwalitatief in stand houden van het woningbezit, twee van de prestatievelden uit het BBSH. Van een verwachte versterking van het internationale toerisme door toedoen van de culturele sector zoals onder andere in Barcelona is weinig sprake, niet verwonderlijk gezien de eigenlijke kerntaak van corporaties³¹¹. De indirecte economische uitwerking speelt slechts ten dele mee in de verwachtingen van corporaties. Hoewel men met cultuur gebieden aantrekkelijker hoopt te maken voor nieuwe doelgroepen, houden ze zich niet bewust bezig met de (inter)nationale concurrentiepositie van de lokale economie zoals uiteengezet door Richard Florida³¹².

Cultureel-symbolische motivaties en herstructurering

Dit aantrekkelijker maken komt vooral voort uit de verwachte cultureel-symbolische effecten. Corporaties proberen met cultuur ruimtelijke identiteiten voor zowel bewoners als buitenstaanders te versterken en te beïnvloeden³¹³, onder andere in de hoop nieuwe bewoners naar een wijk te lokken. In feite trachten ze zo, volgens de ideeën van Miles, het symbolische kapitaal van de stad te versterken om zodoende *culturele-led gentrification* te bevorderen³¹⁴. Hierbij gaat men naar eigen zeggen meestal uit van de lokale werkelijkheid, hoewel een casus als Eiland8 laat zien dat corporaties soms ook interveniëren in die werkelijkheid, in de vorm van herstructurering. Deze nieuwe werkelijkheid wordt vervolgens verwerkt in een nieuwe beeldvorming. Door het huisvesten van culturele ondernemers verandert men bijvoorbeeld de sociale en economische structuur en hoopt men dat dit vervolgens de externe beeldvorming van de wijk beïnvloedt. In wezen houden corporaties zich dus bezig met wat Miles beschrijft als "the mediating and packaging

of histories and *mythicising qualities*³¹⁵. Op zich niet verwonderlijk, aangezien bij herstructurering per definitie wordt geïnterveneerd in de werkelijkheid. Een andere gewenste uitkomst bij de inzet van cultuur in herstructurering is het in stand houden van de leefbaarheid voordat er met slopen wordt begonnen. Interessant is dat cultuur in de literatuur vaak wordt gezien als een aanjager van *gentrification*. Corporaties lijken het echter ook te gebruiken als antwoord op *gentrification*. *Gentrification* kan, zoals Evans stelt, leiden tot sociale spanningen, die door de onderzochte corporaties verzacht hopen te worden door de inzet van cultuur³¹⁶. Men wil door middel van culturele projecten in wijken waar wordt geherstructureerd de leefbaarheid garanderen.

Sociale motivaties

Bij een versterking van de interne beeldvorming hopen corporaties de sociale binding van bewoners met hun directe woonomgeving te vergroten. Ook wil men met cultuur het creatieve vermogen van en de band tussen bewoners versterken, volgens de ideeën die door Matarasso in zijn *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in the Arts* worden aangedragen³¹⁷. Cultuur is hierbij soms gericht op bepaalde delen van de bevolkingen en soms op de gehele bevolking van een wijk, waarbij participatie meestal beperkt is tot slechts bepaalde delen van de bevolking, vooral jongeren of ouderen. Eigenlijk is dit niet verwonderlijk, aangezien de doelgroep van woningcorporaties per definitie bestaat uit "mensen die niet of onvoldoende in staat zijn in hun eigen huisvesting te voorzien". Toch is het opmerkelijk dat ook kansarmere delen van de bevolking betrokken zijn bij de culturele projecten, iets wat vanuit de theorie niet direct te verwachten valt³¹⁸.

En ook...

Naast deze uitkomsten die zich direct met de theorie verhouden worden door corporaties een aantal motivaties aangedragen die niet direct met de theorie te verbinden zijn. Zo probeert men met cultuur soms het imago van de corporatie zelf te verbeteren, het gevoel van veiligheid in een wijk te vergroten en hopen sommige corporaties dat door culturele projecten hun vastgoed in waarde zal toenemen. Documentatie is een andere motivatie die meermalen terugkomt: persoonlijke ervaringen en objecten van bewoners worden vaak verwerkt in cultuur. Naast het feit dat dit beleidsmakers de inzicht geeft in wat er speelt in de wijk, hoopt men zo ook de hierboven omschreven sociale binding te vergroten. Als laatste ziet men de toegevoegde waarde van cultuur soms in het experiment. Men wil zelf ook wel te weten komen wat men nu precies met cultuur kan doen in de stad, en hoopt met culturele projecten de expertise hierover te vergroten. Cultuur is voor corporaties een bruikbaar laboratorium.

Welke vorm voor welke uitkomst?

Sommige vormen van cultuur worden door corporaties specifiek voor bepaalde doeleinden ingezet. Zo hoopt men met culturele evenementen voornamelijk de sociale cohesie onder bewoners te vergroten en hun eigen imago te beïnvloeden. Bij kunst in buitenruimte werkt men vaak samen met bewoners. Hierbij hoopt men eveneens de sociale cohesie te bevorderen, de fysieke esthetische kwaliteiten van de ruimte te vergroten en het interne en externe imago te beïnvloeden. Bij het huisvesten van culturele ondernemers en de positionering van een wijk verwacht men dat de wijk er economisch op vooruit zal gaan, in de vorm van een versterking van de wijk economie. Ook hoopt men hierbij op een verbetering van de externe beeldvorming. Daarnaast verwachten corporaties dat culturele ondernemers iets toevoegen aan een wijk, in de vorm van kunst in buitenruimte of culturele projecten met participatie van bewoners. Sommige van dergelijke projecten worden door ondernemers zelf geïnitieerd en door corporaties gefaciliteerd. Andere worden juist door de corporaties zelf geïnitieerd waarbij men de verbinding met de in de wijk aanwezige culturele sector zoekt. In sommige gevallen zijn corporaties betrokken bij het uitgeven van culturele publicaties, vaak, maar niet altijd, als ondersteuning van een project met kunst in buitenruimte.

Verder onderzoek

Vanuit de hierboven geschetste uitkomsten en hun verband met de bestaande theorie vallen er een aantal onderwerpen aan te duiden die verdere verdieping kunnen hebben. Een belangrijk terugkerend thema bij de inzet van cultuur door woningcorporaties is de beeldvormende werking van cultuur tijdens processen van herstructurering. Herstructurering in Nederland betekent vaak dat een wijk of buurt (deels) nieuwe inwoners zou moeten krijgen. Deze nieuwe inwoners moeten echter wel in die wijk willen wonen, waarbij het beeld dat deze nieuwe doelgroep van de wijk heeft bepalend kan zijn voor het succes van de herstructurering. Hierbij lijkt de invloed van cultuur in de ogen van woningcorporaties groot. Een vraag die men zou kunnen stellen is: Is dat ook zo? Is het zo dat cultuur bepalend is voor het 'symbolische kapitaal'

van een wijk en wat is de positie van deze relatie binnen processen van herstructurering in Nederland en daarbuiten? Deze vraagstelling is ten dele al aangesneden in onderzoeken die zich richten op *culture-led gentrification* en de derde golf van *gentrification*, waarbij de overheid en ook woningcorporaties een belangrijke rol op zich nemen³¹⁹, maar kan als thema op zich nog verder uitgediept worden. Ook het vermeende verband tussen cultuur, en dan cultuurparticipatie in het bijzonder, en zowel objectieve als subjectieve veiligheid is iets dat tot op heden weinig onderzocht is. Is het zo dat, zoals door sommige woningcorporaties gesteld wordt, culturele projecten kunnen bijdragen aan de veiligheid van een buurt? En kan participatie aan dergelijke projecten gevoelens van veiligheid aanwakkeren? En, nog een andere vermeende waarde van cultuur, kan cultuur in de vorm van experiment dienen als stedelijk laboratorium?

In dit onderzoek zijn alleen de ideeën van de afnemers van cultuur, in dit geval de woningcorporaties, onderzocht. Een mogelijk ander onderzoeksthema zijn de ideeën van culturele ondernemers over de bijdrage van cultuur aan de stad. Zeker binnen de Nederlandse context is hier nog vrij weinig over geschreven. Hoe denken kunstenaars over hun positie binnen stedelijke transformaties? Hoe zien zij hun positie in de 'tussentijd' en hoe denken ze over hun bijdrage aan herstructurering en gentrification in Nederland? Wat zijn hun ideeën over hun positie ten op zichte van stedelijke problematiek in Nederland en daarbuiten? Ook zou kennis van het thema verdiept kunnen worden als een soortgelijk onderzoek over de grens zou worden uitgevoerd. Alhoewel de positie van Nederlandse woningcorporaties zoals gezegd uniek is, nemen woningcorporaties in de woningmarkten van andere Europese landen zoals Groot-Brittannië, Frankrijk, Oostenrijk en Zweden maar ook van landen in Noord- en Zuid-Amerika, Australië en Nieuw-Zeeland een belangrijke positie in. Om de uitkomsten van dit onderzoek in perspectief te zetten zou soortgelijk onderzoek in één van deze landen interessant kunnen zijn.

Literatuur

- Aalst, I. van (2005)**, De creatieve staat van de creatieve stad. *Handboek voor Cultuurbeleid*, pp. 151-186. Amsterdam: Reed Elsevier.
- Adorno, T. W. (2003)**, The Culture Industry Reconsidered. In: M. Miles, T. Hall & I. Borden (Red.), *The City Cultures Reader*. New York: Routledge, pp. 163-168.
- Alexander, V. (2003)**, *Sociology of the Arts. Exploring Fine and Popular Forms*. Oxford, UK: Blackwell Publishing.
- Allen, J. (2002)**, Symbolic Economies: The Culturation of Economic Knowledge. In: P. du Gay & M. Pryke (Red.), *Cultural Economy*. Londen: Sage, pp. 39-58.
- Amin, A. & N. Thrift (2007)**, Cultural-economy and cities. *Progress in human geography*, Vol. 31, Nr. 2, pp. 143-161.
- Annoni, P. & K. Kozovska (2010)**. *EU Regional Competitiveness Index 2010*. Luxemburg: Publications Office of the European Union.
- Bailey, C., S. Miles en P. Stark (2004)**, Culture-led urban regeneration and the revitalisation of identities in Newcastle, Gateshead and the North East of England. *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 10, Nr. 10, pp. 47-65.
- Baniotopoulou, E. (2000)**, Art for whose sake? Modern art museums and their role in transforming societies: The case of the Guggenheim Bilbao. *Journal of Conservation and Museum Studies*, Vol. 7, pp. 1-15.
- Bernadottelaan 222 (2011)**, *Bernadottelaan 222* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<https://www.facebook.com/pages/Bernadottelaan-222/174471222576887>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Bernadottelaan 222 (2011)**, *Bewoners brainstorm bijeenkomst* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<https://www.facebook.com/event.php?eid=143209789081697>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Bernadottelaan 222 (2011)**, *De Rand van Utrecht* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<https://www.facebook.com/event.php?eid=161645417233678>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Bertram, A. & J. Helderma (2008)**, Wat gaan we doen met de corporaties? In: *Agenda voor de woningmarkt*. Amsterdam: Koninklijke Vereniging voor de Staathuishoudkunde, pp 125-143.
- Bo-ex (2009)**, Werken aan leefbaarheid in Lombok. 'Fricties in de buurt kun je zien als een potentie, als een kracht'. In: Bo-ex (2009), *Samen werken aan een leefbare stad. wonen begint bij mensen Bo-ex jaarverslag 2008*. Utrecht: Bo-ex, p. 8-11.
- Bockma, H. (2011)**, Bezuinigingen cultuur: hardste klappen bij theater en beeldende kunst. *De Volkskrant*, 10 juni 2011.
- Boelhouwer, P. J. (2007)**, The future of Dutch housing associations. *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 22, Nr. 4, pp. 383-391.
- Bolt, G. & R. Van Kempen (2008)**, *De mantra van de mix. Hoe ideaal is een gemengde wijk?* Utrecht: FORUM.
- Boomgaard, J. (2007)**, 5 Shots cultuur. In: T. Avermaete, P. Avidar, K. Havik & D. Mulder (Red.), *OASE #73: Gentrification – Stromen en Tegenstromen*. Rotterdam: NAI Publishers.
- Bradshaw, M. & E. Stratford (2000)**, Qualitative Research Design and Rigour. In: I. Hay (Red.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Bronwasser, S. (2011)**, De samenleving als atelier. *De Volkskrant*, 24 juni 2011.
- Bryman, A. (2008)**, *Social Research Methods, Third Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Cameron, J. (2000)**, Focussing on the Focus Group. In: I. Hay (Red.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Catterall, B. (1998)**, *Culture as a critical focus for effective urban regeneration*. York: Town & Country Planning Summer School, University of York.
- CBS (2007)**, *Hoogste economische groei in provincie Utrecht*. CBS Persbericht PB07-051. Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Clark, T. (2003)**, Urban Amenities: Lakes, Opera and Juice Bars Do They Drive Development? *Research in Urban Policy*, Vol. 9, pp. 103-140.
- Com.wonen (2010)**, *Com.wonen jaarverslag 2009*. Rotterdam: Com.wonen.
- Conijn, J. (2005)**, *Woningcorporaties: naar een duidelijke taakafbakening en een heldere sturing*. Amsterdam: RIGO Research en Advies BV. In opdracht van Tweede Kamer der Staten-Generaal.
- Cultuurbeleid.nl (2011)**, *Theatermakers en componisten keren zich tegen plan van Tafel van Zes* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.cultuurbeleid.nl/index.php?option=com_content&view=article&id=4707:theatermakers-en-componisten-keren-zich-tegen-plan-van-tafel-van-zes&catid=1:nieuws&Itemid=1>. Geraadpleegd op 19 juni 2011.
- De KunstSuper (2011)**, *De KunstSuper Partners* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.dekunstsuper.nl/pages.php/dekunstsuper_partners.html>. Geraadpleegd op 3 juni 2011.

- De Nieuwe Wereld (2011)**, *Voorzieningen en hotspots*. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.denieuwewereld.info/voorzieningen.php>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- De Tafel van Zes (2001)**, *Minder waar het kan, beter waar het moet, een pleidooi voor een andere rol van de overheid*. Amsterdam: De Tafel van Zes.
- Deelgemeente Charlois (2009)**, *Parels aan de Maas Wijkvisie Oud-Charlois 2009-2020*. Rotterdam: Woonstad Rotterdam, Vestia Feijenoord, deelgemeente Charlois en gemeente Rotterdam.
- Dodd, D. (2003)**, Barcelona: The Making of a Cultural City. In: M. Miles, T. Hall & I. Borden (Red.), *The City Cultures Reader*. New York: Routledge, pp. 177-182.
- Doe Mee In Overvecht (2011)**, *Projectbeschrijving Ucee Station/Mixstation* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.doemeeinovervecht.nl/projecten/bekijk.php?prid=22>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Dowling, R. (2000)**, Power, Subjectivity and Ethics in Qualitative Research. In: I. Hay (Red.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Drake, G. (2003)**, 'This place gives me space': place and creativity in the creative industries. *Geoforum*, Vol. 34, pp. 511-524.
- Dunn, K. (2000)**, Interviewing. In: I. Hay (Red.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- ECORYS (2008)**, *Grootste groei verwacht in Oost-Europese steden, Utrecht koploper in West-Europa*. Rotterdam: ECORYS Nederland BV.
- ECORYS (2010)**, *Economische groei Europese steden; grote steden Nederland in middenmoot*. Rotterdam: ECORYS Nederland BV.
- EDBR (2008)**, *Koers houden, doorpakken en uitvoeren; update economische visie Rotterdam 2020*. Rotterdam: EDBR.
- Elsinga, M. & F. Wassenberg (2007)**, Social housing in the Netherlands. In: C. Whitehead & K. Scanlon (Red.), *Social Housing in Europe*. Londen: London School of Economics and Political Science, pp. 130-147.
- Ernste, H. & F. Boekma (Red.) (2005)**, *De cultuur van de lokale economie, de economie van de lokale cultuur*. Assen: Koninklijke Van Gorcum.
- Evans, G. (2003)**, Cultural Planning in East London. In: M. Miles (Red.), *Cultures and Settlements: Advances in Art and Urban Futures*. Bristol: Intellect Press, pp. 15-30.
- Expodium (2011)**, *Expodium bouwt verder op de Dag van de Architectuur* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.expodium.nl/>>. Geraadpleegd op 1 juli 2011.
- Expodium (2011)**, *locatie:KANALENEILAND* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.expodium.nl/index.php?locaties/locatiekanaleneiland/>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Faria, J. R. & M. Leon-Ledesma (2004)**, *Cultural heritage and growth* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<ftp://ftp.ukc.ac.uk/pub/ejr/RePEc/ukc/ukcedp/0303.pdf>>. Geraadpleegd op 6 september 2010.
- Florida, R. (2002)**, *The Rise of the Creative Class: And How It's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life*. New York: Basic Books.
- Florida, R. (2005)**, *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.
- Florida, R. (2008)**, *Who's Your City?* New York: Basic Books.
- Florida, R. & C. Mellander (2010)**, There goes the metro: how and why bohemians, artists and gays affect regional housing values. *Journal of Economic Geography*, vol. 10, pp. 167-188.
- Gemeente Rotterdam (2008)**, *WWI actieprogramma's 2008 – 2009*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (2009)**, *Economische Verkenning Rotterdam 2009-2010*. Rotterdam: Gemeente Rotterdam.
- Gemeente Rotterdam (2011)**, *Buurtinformatie Rotterdam Digitaal* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://rotterdam.buurtmonitor.nl/>>. Geraadpleegd op 13 januari 2011.
- Gemeente Utrecht (2003)**, *Utrecht, ontmoetingsplaats voor talent; economisch profiel 2010*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Gemeente Utrecht (2010)**, *Monitor Krachtwijken. Meting 2010 (2)*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Gemeente Utrecht (2010)**, *Utrechtse bevolking 2010*. Utrecht: Gemeente Utrecht.
- Gemeente Utrecht (2011)**, *WistUdata Utrecht* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.utrecht.buurtmonitor.nl/>>. Geraadpleegd op 12 januari 2011.
- Gómez, M. V. (1998)**, Reflective images: the case of urban regeneration in Glasgow and Bilbao. *International Journal of Urban and Regional Research*, vol. 22, nr. 1, pp. 106-121.

- Gualthérie van Weezel, T. & R. Meerhof (2010)**, Voor de corporaties loert het gevaar overal. *de Volkskrant*, 18 november 2011.
- Guetzkow, J. (2002)**, *How the Arts Impact Communities: An introduction to the literature on arts impact studies*. Princeton: Centre for Arts and Cultural Studies.
- Haagsma, L. (2008)**, In *Overvecht* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://inovervecht.nl/news.php?item=24>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Hall, P. (1998)**, *Cities in civilization: culture, innovation and urban order*. New York: Pantheon.
- Heijster, K. & J. Pijcke (Red.) (2009)**, *heART&Society, Themanummer: Kunst in de wijk*. Amsterdam: Mediawerf Cultuur.
- Hristova, S. (2010)**, Imagining the City as a Space for Cultural Policy. *Sociological Problems*, Nr. XLII-II, pp. 199-221.
- In Overvecht (2008)**, *Over In Overvecht* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://inovervecht.nl/algemeen.php?item=3>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Jansen, W. (1995)**, *Kunstopdrachten van de Rijksgebouwendienst na 1945*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Jong, A. de & M. Schuilenburg (2006)**, *Mediapolis: Populaire cultuur en de stad*. Rotterdam: Uitgeverij 010.
- Kanaleneiland Centrum Utrecht (2011)**, *U wilt graag een tijdelijke bedrijfsruimte huren* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.hetwordtmooi.nl/ik_wil_graag/tijdelijke_bedrijfsruimte_huren>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Kapferer, J. (2003)**, Culture and Commerce – European Culture Cities and Civic Distinction. In: M. Miles (Red.), *Cultures and Settlements: Advances in Art and Urban Futures*. Bristol: Intellect Press, pp. 31-42.
- KEI (2008)**, *Heffing; hoe nu verder?*. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=1893&item_type=nieuws&item_id=2793>. Geraadpleegd op 19 juni 2011.
- KEI (2010)**, *Dossier Rol corporaties* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://www.kei-centrum.nl/view.cfm?page_id=2400>. Geraadpleegd op 6 september 2010.
- Kempen, R. Van & H. Priemus (1999)**, Undivided cities in the Netherlands: present situation and political rethoric. *Housing Studies*, Vol. 14, pp. 641-657.
- Kempen, R. Van & H. Priemus (2002)**, Revolution in Social Housing in the Netherlands: Possible Effects of New Housing Policies. *Urban Studies*, Vol. 39, Nr. 2, pp. 237-253.
- Kloosterman, R. (2005)**, De cultuur van de lokale economie, de economie van de lokale cultuur. De plaats van 'cultural industries' in Nederland. In: H. Ernste & F. Boekma (Red.), *De cultuur van de lokale economie, de economie van de lokale cultuur*. Assen: Koninklijke Van Gorcum, pp. 23-40.
- Kong, L. (2000)**, Culture, economy, policy: trends and developments. *Geoforum Introduction to "Special section on Cultural Industries and Cultural Policies"*.
- Kwon, M. (2004)**, *One Place After Another. Site-specific Art and Locational Identity*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Landry, C. (2000)**, *The Creative City*. London: Earthscan.
- Landry, C. (2006)**, *The art of city making*. London: Earthscan.
- Langenberg, S. (2008)**, *Aardig gevonden worden* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://inovervecht.nl/news.php?item=24>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Lans, J. van der (2010)**, De 10 geboden voor de wijkaanpak. *Wij. Relatiemagazine van Woonstad Rotterdam: Is Rotterdam maakbaar?* Nr. 3, april 2010, pp. 8-9.
- Laurens, R. (2010)**, *KiP. Kunst in de Portiek*. Utrecht: Doe Mee in Overvecht.
- Lefebvre, H. (1991)**, *The production of space*. Oxford and Cambridge, MA: Blackwell.
- Lefebvre, H. (2003)**, *The Urban Revolution*. Vertaling door R. Bononno. Minneapolis, Londen: University of Minnesota Press.
- Lees, L. (2000)**, A reappraisal of gentrification: towards a 'geography of gentrification'. *Progress in Human Geography*, Vol. 24, Nr. 3, pp. 389-408.
- Ley, D. (1996)**, *The New Middle Class and the Remaking of the Central City*. Oxford and New York: Oxford University Press.
- Newman, T., K. Curtis & J. Stephens (2003)**, Do community-based arts projects result in social gains? A review of the literature. *Community Development Journal*, Vol. 38, Nr. 4, pp. 310-322.
- Marlet, G. (2009)**, *De aantrekkelijke stad*. Nijmegen: VOC Uitgevers.
- Marlet, G. (2010)**, *Muziek in de stad*. Nijmegen: VOC Uitgevers.

- Marlet, G. J. Proost & F. Laverman (2007)**, *De kunst van investeren in Cultuur*. Amsterdam/Utrecht: SEO/Atlas voor gemeenten.
- Marlet, G. & C. Van Woerkens (2010)**, *Atlas voor gemeenten 2010*. Nijmegen: VOC Uitgevers.
- Marlet, G. & C. Van Woerkens (2011)**, *Atlas voor gemeenten 2011*. Nijmegen: VOC Uitgevers.
- Marlet, G., J. Poort & C. Van Woerkens (2011)**, *De schat van de stad*. Utrecht: Atlas voor gemeenten.
- Matarasso, F. (1997)**, *Use or Ornament? The Social Impact of Participation in the Arts*. Stroud: Comedia.
- McCarthy, J. (1998)**, Reconstruction, regeneration and re-imaging: The case of Rotterdam. *Cities*, Vol. 15, Nr. 5, pp. 337-344.
- McDermont, M. (2004)**, Housing associations, the creation of communities and power relations. *Housing Studies*, Vol. 19, Nr. 6, pp. 855-874.
- Meijden, M. van der, M. Themans & S. Thissen (Red.) (2009)**. Kamiel Verschuren: Pioniersgeest en publiek domein. In: *Op Zuid. De kunst van Rotterdam-Zuid*. Rotterdam: Nai Uitgevers, pp. 130-131.
- Meijden, M van der & S. Thissen (Red.) (2010)**, *Welk Werk Waar Kunst en gebiedsontwikkeling in Rotterdam*. Rotterdam: CBK Rotterdam.
- Merli, P. (2002)**. Evaluating the social impact of participation in arts activities. *International Journal of Cultural Policy*, Vol. 8, Nr. 1, pp. 107-118.
- Miessen, M. (2010)**, *The Nightmare of Participation. Crossbench Praxis as A Mode of Criticality*. Berlijn & New York: Sternberg Press.
- Miles, M. (2007)**, *Cities and Cultures*. Londen: Routledge.
- Miles, S. & R. Paddison (2005)**, Introduction: The Rise and Rise of Culture-led Urban Regeneration. *Urban Studies*, Vol. 42, Nrs. 5/6, pp. 833-839.
- Ministerie van VROM (1989)**, *Nota volkshuisvesting in de jaren negentig*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van VROM (1992)**, *Besluit Beheer Sociale-Huursector*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van VROM (2000)**, *Nota Wonen. Mensen, wensen wonen: Wonen in de 21e eeuw*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie van VROM (2009)**, *Brief aan de Tweede Kamer betreft voorstellen woningcorporatiesstelsel*. Den Haag: Ministerie van VROM.
- Ministerie OCW en VROM (2004)**, *Denkboek voor de cultuurimpuls ISV: Cultuur en stedelijke vernieuwing*. Den Haag: Ministerie OCW en VROM.
- Mitros (2005)**, *Leefbaarheid in wijken en buurt. Mitros Cahier*. Utrecht: Mitros.
- Mitros (2008)**, 'Overdreven' grote posters op Overvechtse flats [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://mitros.nl/smartsite.shtml?id=53343>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Mitros (2009)**, *Mitros sponsort Leidsche Rijn Festival* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.mitros.nl/smartsite.shtml?id=55577>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Mitros (2009)**, Sloopgebied als motor voor verandering en verbinding. *Mitrosforum, blad voor de relaties van Mitros*, vol. 11, nr. 3, november 2009, pp. 8-10.
- Mitros (2010)**, *Graffiti in Kanaleneiland* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://mitros.nl/smartsite.shtml?id=57358>>. Geraadpleegd op 28 juni 2011.
- Mitros (2011)**, *Entree!* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://mitros.nl/smartsite.shtml?id=57625>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Mitros (2011)**, *Genieten! Met de stad aan je voeten* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.binnenhofutrecht.nl/utrecht.aspx>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.
- Mitros (2011)**, Portiekkunst brengt bewoners dichterbij elkaar. *Overvechtzoom*. Utrecht: Mitros, p. 2.
- Monshouwer, S. (2010)**. Nieuwe Publieken. Een ontmoeting van OpTrek met Erik Hagoort, Hans van Houwelingen en Siebe Thissen. In: V. Hekking, S. Lindemann & A. Meier (Red.), *OpTrek in Transvaal. Over de rol van publieke kunst in de stedelijke ontwikkeling. Interventies en onderzoek*. Heijningen: Jap Sam Books.
- Moriarty, G. (1997)**, *Social Impact of the Arts Programmes: Taliruni's Travellers - An Arts Worker's View of Evaluation. Working Paper 7*. Stroud: Comedia.
- Mumford, L. (2003)**, What is a City? In: M. Miles, T. Hall & I. Borden (Red.), *The City Cultures Reader*. New York: Routledge, pp. 28-32.
- Museum Rotterdam (2011)**, De Velden in Museum Rotterdam. *Every Woman*, pp. 77.
- Museum Rotterdam (2011)**, *Every Woman*. Rotterdam: Museum Rotterdam.
- Museum Rotterdam (2011)**, *Met de glossy in een talkshow* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://stadalsmuze.historischmuseumrotterdam.nl/weblog/met_de_glossy_in_eeen_talkshow.72.htm>. Geraadpleegd op 22 juni 2011.

Musterd, S. & A. Murie (Red.) (2010), *Making Competitive Cities*. Oxford: Blackwell Publishing.

Nul20 (2010), *Corporaties investeren steeds breder in 'maatschappelijk vastgoed'*. *Functiemenging is nu het recept* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <http://cms.eventassist.nl/websites/nestas_bvs/docs/Corporaties%20investeren%20steeds%20breder%20in%20maatschappelijk%20va....pdf>. Geraadpleegd op 19 juli 2010.

Portaal (2010), *Jaarverslag Portaal 2009*. Baarn: Stichting Portaal.

Priemus, H. (2006), Regeneration of Dutch post-war urban districts: the role of housing associations. *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 21, Nr. 4, pp. 365-375.

PWS Rotterdam (2008), *Woonvisie Het Oude Noorden*. Rotterdam: PWS Rotterdam.

PWS Rotterdam (2009), Branding in het Oude Noorden. *Wijkbrief Oude Noorden*, Nr. 1, Oktober 2009.

Reeves, M. (2002), *Measuring the Economic and Social Impact of the Arts: A Review*. London: Arts Council England.

Remesar, A. (Red.) (2003), *Waterfronts of Art III. Public Art and Urban Design: Interdisciplinary and Social Perspectives*. Barcelona: University of Barcelona.

Rosler, M. (2003), Fragments of a Metropolitan Viewpoint. In: M. Miles, T. Hall & I. Borden (Red.), *The City Cultures Reader*. New York: Routledge, pp. 118-124.

Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur (2008), *Corporatie en cultuur*. Rotterdam: Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur.

Ruiz, J. (2004), *A literature Review of the evidence base for culture, the arts and sport policy*. Edinburgh: Social Research.

Schaar, J. van der (2008), Woningcorporaties in ontwikkeling. In: *De ontwikkeling van woningcorporaties*. Rotterdam: KWH, pp. 18-56.

Scott, A. J. (1997), The Cultural Economy of Cities. *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 21, Nr. 2, pp. 323-339.

Scott, A. J. (2000), *The Cultural Economy of Cities*. Londen: SAGE Publications.

Scott, A. J. (2004), Cultural-Products Industries and Urban Economic Development. *Urban Affairs Review*, Vol. 39, Nr. 4, pp. 461-483.

Simmel, G. (1969), The Metropolis and Mental Life. In: R. Sennett (Red.), *Classical Essays on the Cultures of Cities*. New York: Appleton-Century-crofts.

Smith, N. & P. Williams (Red.) (1986), *Gentrification of the City*. Londen: George, Allen and Unwin.

Smith, N. (1979), Toward a Theory of Gentrification A Back to the City Movement by Capital, not People. *Journal of the American Planning Association* Vol. 45, Nr. 4, pp 538-548.

Smith, N. (1996), *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Londen: Routledge.

Stanziola, J. (1999), *Arts, government and community revitalization*. Aldershot, UK: Ashgate.

STIPO (2010), *Utrecht stad van kennis en cultuur. Bestemming Utrecht* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: < http://www.stipo.nl/Bestemming_utrecht>. Geraadpleegd op 6 januari 2010.

Stuurgroep Meijerink (2008), *Nieuw arrangement overheid- woningcorporaties*. Den Haag: Stuurgroep Meijerink.

Swyngedouw, E. (1997), Neither Global Nor Local: 'Glocalization' and the Politics of Scale. In: K. R. Cox. (Red.), *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. New York/Londen: Guilford/Longman, pp. 137-166.

Thissen, S. & M. van der Meijden (2010), *Welk Werk Waar. Kunst en gebiedsontwikkeling in Rotterdam*. Rotterdam: CBK Rotterdam.

Tinga, F. (2011), *Verslag werkconferentie Echt Zien. De meerwaarde van kunst bij gebiedsontwikkeling. 3 februari 2011*. Rotterdam: Provincie Zuid-Holland.

Transpair (2011), *Entree! onderweg / well on its way* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://transpair.wordpress.com/2011/02/25/entree-onderweg-well-on-its-way/>>. Geraadpleegd op 21 juni 2011.

Trienekens, S. (2006), *Kunst en sociaal engagement. Een analyse van de relatie tussen kunst, de wijk en de gemeenschap*. Utrecht: Cultuurnetwerk Nederland.

Trienekens, S. J. (2007), *Urban Paradoxes: lived citizenship and the location of diversity in the arts*. Amsterdam: Trienekens.

Trienekens, S. J. (2008), Culturele interventies in de wijk. *Rooilijn*, Vol. 41, Nr. 3, pp. 212-217.

Ulzen, P. Van (2007), *Imagine a Metropolis; Rotterdams' Creative Class, 1970-2000*. Rotterdam: 010 Publishers.

- Uitermark, J. L., J. W. Duyvendak & R. Kleinhans (2007)**, Gentrification as a governmental strategy: Social control and social cohesion in Hoogvliet, Rotterdam. *Environment and Planning A*, Vol. 39, Nr. 1, pp. 125-141.
- Utrecht 2018 (2010)**, *Utrecht stad van kennis & cultuur*. Utrecht: Utrecht 2018 Candidate European Capital of Culture.
- Veer, J. van der & D. Schuling (2005)**, The Amsterdam housing market and the role of housing associations. *Journal of Housing and the Built Environment*, Vol. 20, Nr. 2, pp. 167-181.
- Vestia (2009)**, *Vestia Jaaroverzicht 2008 Rotterdam*. Rotterdam: Stichting Vestia Groep.
- VROM-raad (2005)**, *Woningcorporaties aan zet: Voorbij of vooruit?* Den Haag: VROM-raad.
- Walgenbach, H. (2011)**, Editorial: Stad Als Muze. *Every Woman*, pp. 5.
- Weber, M. (1947)**, *The Theory of Social and Economic Organization*, vert. A. M. Henderson & T. Parsons. New York: Free Press.
- Wiersma, S. (2010)**, *Ometing EILAND8 (December 2010)*. Utrecht: Vrede van Utrecht.
- Williams, M. (2000)**, Interpretivism and Generalisation. *Sociology*, Vol. 34, Nr. 2, pp. 209-224.
- Williams, R. (1976)**, *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. Londen: Fontana.
- Winchester, H. P. M. (2000)**, Qualitative Research and its Place in Human Geography. In: I. Hay (Red.), *Qualitative Research Methods in Human Geography*. Oxford: Oxford University Press.
- Woonbron (2008)**, *Hart voor Wonen. Het ABCD-project*. Rotterdam: Woonbron.
- Woonbron (2010)**, *Kunstvisie*. Rotterdam: Woonbron.
- Woonbron Delfshaven (2008)**, Kunstvisie delen met elkaar. *Wonen*, Nr. 1, Vol. 4, pp. 10.
- Woonbron Delfshaven (2008)**, *Weerbare wijken. Prestatieverslag Woonbron Delfshaven 2007*. Rotterdam: Woonbron Delfshaven.
- Woonbron Delfshaven (2010)**, *Denkt, durft, doet vandaag voor morgen!*. *Prestatieverslag 2009*. Rotterdam: Woonbron Delfshaven.
- Woonbron Prins Alexander (2007)**, Positieve invloed op veiligheid en saamhorigheid. De kracht van kunst. *Wonen*, Nr. 4, Vol. 3, pp. 2-3.
- Woonstad Rotterdam (2010)**, Marion Gardenier-Huisert, Adviseur Bedrijfsmatig OG van Woonstad Rotterdam: 'Buurtjes in de wijk een eigen uitstraling geven'. *Nét even anders: Het Oude Westen*, pp. 39-40.
- Woonstad Rotterdam (2010)**, Oud-Charlois: Broedplaats voor Kunstenaars. *Jaarmagazine 2010 Woonstad Rotterdam*, pp. 44-45.
- Woonstad Rotterdam (2011)**, *Beschrijving Oud-Charlois* [online]. Beschikbaar op het World Wide Web: <<http://www.woonstadrotterdam.nl/Pub/Woonstad-Rotterdam/Woonstad-Rotterdam-Home/Woonstad-Rotterdam-en-mijn-wijk/Charlois/Oud-Charlois/Oud-Charlois-Beschrijving.html>>. Geraadpleegd op 14 april 2011.
- Zebracki, M. M. & Y. Rijpers (2008)** Kunst met Sociaal Engagement. *Agora*, Vol. 24, Nr. 1, pp. 8-11.
- Zebracki, M., R. Van Der Vaart & I. Van Aalst (2010)**, Deconstructing public artopia: Situating public-art claims within practice. *Geoforum*, forthcoming.
- Zukin, S. (1982)**, *Loft Living: Culture and Capital in Urban Change*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Zukin, S. (1991)**, *Landscapes of Power: From Detroit to Disney World*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Zukin, S. (1995)**, *The cultures of cities*. Oxford: Blackwell.
- Zukin, S. (2010)** *Naked City. The Death and Life of Authentic Urban Places*. New York: Oxford University Press.

Noten

- 1 Zukin, 1982 & 1995; Florida, 2002 & 2008; Marlet, 2009 & 2010; Marlet & Woerkens, 2011.
- 2 Voor Barcelona, zie Dodd, 2003. Voor Bilbao en Glasgow, zie Gómez, 1998.
- 3 Onder gentrification verstaat men het proces waarbij nieuwe kapitaalkrachtige bewoners naar voorheen achtergestelde wijken trekken.
- 4 Men hoeft alleen maar naar Amerika en de miljoenen dollars die in de Hip Hop industrie om gaan te kijken om te begrijpen hoe groot deze rol kan zijn.
- 5 Matarasso, 1997.
- 6 Meijden & Thissen, 2010, p. 5.
- 7 Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur, 2008.
- 8 Zie Tinga, 2011.
- 9 Lefebvre, 2003, p. 117.
- 10 Hristova, 2010.
- 11 Mumford, 2003, p. 29.
- 12 Simmel, 1963; Lefebvre, 2003.
- 13 Lefebvre, 2003, p. 96
- 14 Miles, 2007, p. 16-17.
- 15 Hall, 1998. Deze causaliteit van productieoverschot en arbeidsverdeling is niet onomstreden. Miles (2007) beargumenteert dat niet het productieoverschot in de landbouw een stedelijke samenleving mogelijk maakt, maar dat het juist het stedelijk kenmerk van ruimtelijke nabijheid is dat mensen de kans geeft zich te specialiseren.
- 16 Zukin, 1991 & 1995.
- 17 Zukin (1995, p. 7) definieert de symbolische economie als: "the look and feel of cities [which] reflect decisions about what - and who - should be visible and what should not, concepts of order and disorder, and on uses of aesthetic power".
- 18 Hall, 1998.
- 19 Florida, 2002.
- 20 Kong, 2000; Stanziola, 1999. Zie ook Schuilenburg & De Jong (2006), die in hun boek *Mediapolis: Populaire cultuur en de stad* beargumenteren dat met de steeds groter wordende invloed van culturele uitingen in de vorm van multimedia er een compleet nieuwe stad is ontstaan. Deze stad heeft zich ontdaan van het fysieke domein en is een eigen leven gaan leiden in de virtuele ruimte, vormgegeven door representaties van de stad in onder andere games, muziek en films.
- 21 KEI, 2010.
- 22 Schaar, 2008.
- 23 Elsinga & Wassenberg, 2007.
- 24 Scott, 2000.
- 25 Miles, 2007.
- 26 Belsey, 2002, p. 113.
- 27 Williams, 1976, p. 80.
- 28 Adorno, 2003. Onder commodificatie verstaat men het aan een entiteit toedichten van materiële geldwaarde in een kapitalistisch systeem van vraag en aanbod.
- 29 Florida, 2002; Aalst, 2005.
- 30 Zebracki et al., 2010. Hoewel Zebracki et al. deze onderverdeling voor kunst in de openbare ruimte maken, is hij net zo goed bruikbaar om de invloed van cultuur in meer algemene zin te analyseren.
- 31 e.g. Florida, 2002; Marlet, 2009.
- 32 i.e. *padafhankelijkheid*, zie o.a. Musterd en Murie, 2010.
- 33 Voor een meer completer overzicht, zie tabel 1 van Guetzkow, 2002.
- 34 Zebracki et al., 2010, p. 2.
- 35 e.g. Clark, 2003; Faria en Leon-Ledesma, 2004; Florida, 2002; Marlet, 2009, 2010; Matarasso, 1997; Remesar, 2003.
- 36 e.g. Amin en Thrift, 2007; Ernste en Boekma, 2005; Florida, 2002, 2005, 2008; Marlet, 2009; Scott, 1997, 2000, 2004.
- 37 Hall, 1998, Aalst, 2005.
- 38 Scott, 1997, 2000.
- 39 e.g. Ernste en Boekema, 2005.
- 40 Hier komt het eerder genoemde idee van *padafhankelijkheid* weer naar voren.
- 41 Kloosterman, 2005.
- 42 Scott, 2004. Voor een uitgebreide uiteenzetting van de hedendaagse invloed van onze smaak voor authenticiteit op de stedelijke ruimte zie Zukin, 2010.
- 43 Swyngedouw, 1997.
- 44 Dodd, 2003.
- 45 Marlet, 2010.
- 46 Zukin, 1995.
- 47 Marlet et al, 2007.
- 48 Marlet, 2009.
- 49 Interessant is dat, hoewel er enorm veel aandacht voor het idee van een creatieve klasse is in zowel wetenschappelijke als populaire literatuur, er relatief weinig aandacht geschonken wordt aan de mogelijke uitsluitende werking van het hanteren van dergelijke begrippen. Vanuit een neo-Marxistisch perspectief kan men zich afvragen of het economische belang van individuele creativiteit betekent dat iedereen die niet over deze kwaliteit beschikt gedoemd is tot een positie als tweederangs burger. Een dergelijke discussie wordt nog eens aangewakkerd door het feit dat auteurs als Florida en Marlet pleiten voor overheidsinvesteringen gericht op het aantrekkelijk maken van steden voor slechts bepaalde delen van de bevolking.
- 50 Marlet, 2009.
- 51 Marlet, 2010, p. 8. en figuur 3.1, p. 17. Overigens hecht Florida naast cultuur grote waarde aan de aanwezigheid van zogenaamde bohemien en homoseksuelen in steden. Marlet verlegt deze nadruk naar culturele manifestaties.
- 52 Clark, 2003.
- 53 Aalst, 2005.
- 54 Florida, 2002.
- 55 Aalst, 2005, Marlet, 2009.

- 56 Amin & Thrift, 2007.
- 57 Kapferer, 2003,
- 58 Scott, 2000, p. 205.
- 59 Alexander, 2003.
- 60 Zebracki en Rijpers, 2008.
- 61 Matarasso, 1997.
- 62 Het idee van het vergroten van het creatieve vermogen sluit aan bij de huidige 'trend' om sociale en stedelijke vraagstukken op een creatieve manier te lijf te gaan. Zie Landry, 2000, 2006 en andere publicaties van de Comedia groep.
- 63 e.g. Guetzkow, 2002; Merli, 2002; Reeves, 2002; Ruiz 2004. Om een inzicht in de Nederlandse situatie te krijgen is het lezen van Heijster & Pijcke, 2009, de moeite waard. Ook hierin worden dezelfde effecten als vergroten van sociale cohesie, identificatie met de wijk en het vergroten van eigenwaarde benoemd. Ook het werk van Sandra Trienekens (2006, 2007, 2008) geeft een goed inzicht in de Nederlandse context. Opmerkelijk is wel dat in de Nederlandse context het idee van empowerment een kleinere rol speelt dan in de Angelsaksische literatuur.
- 64 Reeves, 2002.
- 65 Newman et al., 2003.
- 66 Moriarty, 1997.
- 67 e.g. Evans, 2003.
- 68 Zebracki, 2010, p. 3.
- 69 e.g. Bolt en Van Kempen, 2008.
- 70 Overigens gaat het Angelsaksische idee van community art hier ook expliciet van uit. In het Verenigd Koninkrijk en met name de Verenigde Staten heeft men bij community art een nauwere definitie van community. Hier richt men zich meestal niet op de gehele bevolking van een bepaald gebied, maar eerder op langs culturele lijnen afgebakende gemeenschappen. De culturele uitingen die deze groepen verbind staan in de Angelsaksische traditie van community art centraal. Dergelijke vormen van community art duidt men ook wel aan met de term sociocultural engineering. In Nederland richt community art zich veel meer op integratie van deze verschillende culturele groepen. Zie Monshouwer, 2010.
- 71 Bronwasser, 2011.
- 72 Matarasso, 1997, p. 101.
- 73 *ibid.*, p. 47.
- 74 *ibid.*, p. 64.
- 75 Merli, 2002, p. 112-113.
- 76 Zukin, 1995. John Allen (2002) bekritiseert Zukin echter op het feit dat ze alleen de culturele sector van waarde ziet voor de symbolische economie. Hij stelt dat ook andere sectoren van de economie – net zo goed als de culturele – esthetische waarden met zich meedragen: “the creative play of symbolic work is not limited to a particular sector of the economy” (p. 43). Hiermee sluit hij zich aan bij Amin en Thrift (2007) die onderzoek naar de waarde van cultuur voor de economie om deze redenen problematiseren.
- 77 Miles, 2007, p. 77. Dit symbolische kapitaal is overigens niet los van financieel kapitaal te zien. Symbolisch kapitaal kan 'aangekocht' worden. Voorbeelden zijn hoofdsteden van de grote negentiende eeuwse rijken van Europa (e.g. Parijs, Wenen, Moskou), waarin door middel van het aankopen van symbolisch kapitaal, in de vorm van monumentale architectuur, getracht werd de nationale identiteit te verstevigen. Dit kon echter alleen gebeuren met de inzet van financieel kapitaal. Zie ook het idee van de 'trialectics of space' van Henri Lefebvre (1991).
- 78 Op dezelfde manier en met dezelfde esthetische waarden als cultuur zelf, in bijvoorbeeld reisgidsen, blogs, et cetera. De stad wordt in feite zelf een cultureel product.
- 79 Voor Barcelona, zie Dodd, 2003. Voor Bilbao en Glasgow, zie Gómez, 1998.
- 80 Miles, 2007, p. 82.
- 81 Baniotopoulou, 2000.
- 82 e.g. Smith, 1979, 1996; Smith & Williams 1986; Zukin, 1982, 1995.
- 83 Miles & Paddison, 2005.
- 84 Florida & Mellander, 2010.
- 85 Neil Smith gebruikte Amsterdam in 1996 al als een van zijn casussen voor zijn grondleggende boek *The New Urban Frontier: Gentrification and the Revanchist City*. Het is echter zo dat gentrification, zeker in de academische literatuur en de populaire media, tot voor kort een behoorlijk Angelsaksisch fenomeen was (Lees, 2000). Pas met de komst van het landelijke beleid van herstructurering is er ook in Nederland op grote schaal aandacht aan besteed, en is het met de landelijke golf van herstructurering een bewust onderdeel van lokaal.
- 86 Uitermark et al., 2007.
- 87 Ministerie OCW en VROM, 2004.
- 88 Evans, 2003.
- 89 *ibid.*, p. 30
- 90 Evans, 2005. Zebracki et al., 2010
- 91 Lees bijvoorbeeld het essay van de maatschappelijke kunstenaars Martha Rosler (2003), waarin ze stelt dat veel kunstenaars per definitie populistische vormen van cultuur afwijzen. Dit terwijl cultuur in herstructurering, om effectief te zijn, in principe toch een brede massa zou moeten aanspreken en tegelijkertijd ook vaak populistisch ingezet wordt.
- 92 Boomgaard, 2007.
- 93 Catterall, 1998, p. 4.
- 94 Boomgaard, 2007.
- 95 Ministerie OCW en VROM, 2004.
- 96 Jansen, 1995, p. 11. De titel “Kunsten” in de naam van het ministerie is tegenwoordig vervangen door “Cultuur”.
- 97 *ibid.*, p. 123.
- 98 Dit terwijl vele andere regelingen over de jaren weer verdwenen of veranderd zijn. Zodoende is het belang van de regeling voor kunstenaars volgens Jansen alleen maar toegenomen.
- 99 Bockma, 2011.
- 100 De Tafel van Zes, 2011. Overigens was niet de hele kunstsector het met die advies eens. Sowieso viel het bij de gesprekking die als aanleiding tot het rapport dienden niet mee om de eenheid tussen alle betrokken partijen te behouden. Ook kwamen er na de publicatie uit verschillende hoeken van de culturele sector negatieve reacties. Zo keerden onder andere de theatermakers en de componisten zich tegen het advies (zie Cultuurbeleid.nl, 2011).
- 101 Zie bijvoorbeeld de website voordekunst.nl, waar het publiek via internet culturele initiatieven kan financieren. Ook de site koerskunst.nl draagt een reeks nieuwe ideeën over financiering van cultuur aan, waaronder het idee om de rol van cultuur in de stedelijke openbare ruimte te vergroten. Het idee van publiek-privaat opdrachtgeverschap komt onder andere terug in Tinga, 2011, waarin wordt gesteld dat culturele initiatieven op het gebied van gebiedsontwikkeling steeds vaker vanuit een brede coalitie van actoren worden gefinancierd. Ook woningcorporaties worden hier specifiek bij benoemd.
- 102 Marlet & Woerkens, 2011, p. 10. Hiernaast beschreef Marlet recentelijk ook de economische waarde van musea voor Nederlandse steden. Zie Marlet et

- al., 2011.
- 103 Schaar, 2008.
- 104 KEI, 2010.
- 105 *ibid.*, p. 24.
- 106 Ministerie van VROM, 1989.
- 107 i.e. *scheefwonen*, Van der Veer & Schuiling, 2005.
- 108 Ministerie van VROM, 1992.
- 109 Overigens zijn in veel gemeenten in de praktijk nooit prestatieafspraken gemaakt. Zie Elsinga & Wassenberg, 2007.
- 110 KEI, 2010.
- 111 *ibid.*
- 112 VROM-raad, 2005.
- 113 KEI, 2010.
- 114 Stuurgroep Meijerink, 2008, p. 2.
- 115 Bertram & Helderma, 2008, p. 134.
- 116 Conijn, 2005, p. 81-82.
- 117 *ibid.*
- 118 Elsinga & Wassenberg, 2007.
- 119 Nul20, 2010.
- 120 Hier komt al een eerste motief voor investeren in cultuur naar voren: "uit de toelichtingen die corporaties geven blijkt dat de kunstenaarskolonies worden ingezet om een buurt te verlevendigen en het culturele karakter te verstevigen".
- 121 Citaat van ontwikkelaar Niels Raat van de Amsterdamse corporatie Far West uit het onderzoek van Nul20 (2010).
- 122 Ministerie van VROM, 2000.
- 123 Van Kempen & Priemus, 1999.
- 124 Elsinga & Wassenberg, 2007.
- 125 Bertram & Helderma, 2008. Naast de term *krachtwijken* worden ook de termen *vogelaarwijken*, *aandachtswijken*, *prachtwijken* en *WWI-wijken* gebruikt.
- 126 Priemus, 2006.
- 127 Helderma, 2008.
- 128 *ibid.*, p. 136.
- 129 *ibid.*, p. 137.
- 130 *ibid.*
- 131 *ibid.*
- 132 *ibid.*, p. 138.
- 133 Voor Rotterdam zijn stadsbreed WWI actieprogramma's opgesteld. Zie Gemeente Rotterdam, 2008. In Utrecht kwamen de woningcorporaties en de gemeente tot Wijk Actie Plannen, die worden gemonitord met de Monitor Krachtwijken. Zie Gemeente Utrecht, 2010a.
- 134 Onder andere in de vorm van de zogenoemde *Vogelaarheffing*, die overigens voortdurend ter discussie staat. Zie KEI, 2008.
- 135 Zie voor een overzicht Gualthérie van Weezel & Meerhof, 2010.
- 136 Van Kempen & Priemus, 2002. Hoewel er discussie bestaat over in hoeverre dit zo zal blijven indien woningcorporaties zich door nieuw beleid steeds meer exclusief op lage inkomens zullen moeten gaan richten.
- 137 Eerder was dit percentage nog veel hoger.
- 138 Conijn, 2005.
- 139 McDermont, 2004.
- 140 Overigens staat ook deze grens ter discussie. De vraag is in hoeverre Europese lidstaten zelf uit kunnen maken wat *Services of General Economic Interest* zijn en wat niet. Zie voor een uiteenzetting Boelhouwer, 2007.
- 141 Elsinga & Wassenberg, 2007.
- 142 Bryman, 2008, p. 19.
- 143 Winchester, 2000.
- 144 i.e. *verstehen*, zie Weber, 1947.
- 145 i.e. *typical case sampling*, zie Bradshaw & Stratford, 2000.
- 146 Hoewel wel op specifiek verschillende manieren. Voor Rotterdam, zie Ulzen, 2007. Voor Utrecht, zie STIPO, 2010. In het volgende hoofdstuk een uitgebreidere profielschets van beide steden.
- 147 Dat overigens wel voor lange termijn in de wijk blijft hangen, maar waarbij de nadruk van betrokkenheid op de korte termijn ligt.
- 148 Winchester, 2000.
- 149 zie Bryman, 2008, p. 400 - 434
- 150 i.e. *purposeful sampling*, zie Cameron, 2000.
- 151 i.e. *snowball sampling*, zie Bradshaw & Stratford, 2000, p. 44.
- 152 i.e. *interview guides*, zie Dunn, 2000, p. 54.
- 153 Zie Bryman, 2008, p. 372.
- 154 *ibid.*, p. 416.
- 155 i.e. *grounded theory*, *ibid.*, p. 541.
- 156 Dowling, 2000, p. 24.
- 157 i.e. *peer review*.
- 158 i.e. *checks for rigour*, zie Bradshaw & Stratford, 2000, p. 46-48.
- 159 Zie Bryman, 2008, pp. 112-135.
- 160 *ibid.*, pp. 391-392.
- 161 i.e. *moderatum generalisatie*, zie Williams, 2000, p. 215,
- 162 STIPO, 2010.
- 163 STIPO, 2010; Utrecht 2018, 2010.
- 164 Annoni en Kozovska, 2010.
- 165 CBS, 2007, ECORYS, 2008.
- 166 ECORYS, 2010
- 167 Gemeente Utrecht, 2011.
- 168 Alle cijfers in deze alinea zijn gebaseerd op Gemeente Utrecht, 2010b en Marlet en Woerkens, 2010.

- 169 Marlet en Woerkens, 2010.
- 170 Niet-westerse allochtonen die geen Marokkaanse, Turkse, Surinaamse of Antilliaanse afkomst hebben.
- 171 STIPO, 2010.
- 172 Gemeente Utrecht, 2003, p. 5.
- 173 STIPO, 2010.
- 174 Utrecht 2018, p. 9.
- 175 Gemeente Utrecht, 2010b.
- 176 Ulzen, 2007.
- 177 Gemeente Rotterdam, 2009. In 2009 was negen procent van de Rotterdamse bevolking actief in de industrie en nutssector, bijna 10 % in de transportsector. Hoewel dit maar een beperkt deel van de bevolking lijkt, is het voor een moderne westerse stad, en zeker voor een Nederlandse, buitengewoon veel.
- 178 EDBR, 2008, p. 13.
- 179 ECORYS, 2008 & 2010.
- 180 Gemeente Rotterdam, 2011.
- 181 Marlet en Woerkens, 2010. Op het gebied van langdurige werkloosheid, eenoudergezinnen, bijstand en armoede scoort Rotterdam zelfs het slechtst van de 50 grootste gemeenten.
- 182 Gemeente Utrecht, 2011; Gemeente Rotterdam, 2011,
- 183 Ulzen, 2007.
- 184 McCarthy, 1998.
- 185 Deze aantallen zijn voor Woonbron en Com.wonen gebaseerd op hun aanbod in de stadsregio – die onder andere ook gemeenten als Spijkenisse en Capelle aan de IJssel omvat. Cijfers voor het gebied binnen de gemeentegrenzen zijn niet beschikbaar. Voor Vestia is het aantal gebaseerd op het gezamenlijk aanbod van de vier zelfstandige vestigingen van Vestia binnen de stad Rotterdam. PWS en Woonstad opereren alleen binnen Rotterdam zelf.
- 186 Persoonlijk interview, Manager Stad Utrecht, Mitros Wonen, 27 april.
- 187 *ibid.*
- 188 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 189 Persoonlijk interview, Manager Stad Utrecht, Mitros Wonen, 27 april.
- 190 Zie Mitros, 2009b.
- 191 Mitros, 2011b; De Nieuwe Wereld, 2011.
- 192 Zie bijvoorbeeld Mitros, 2005.
- 193 Mitros, 2010.
- 194 Citaten: Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april. Twijfelachtige kwaliteit: Zo was er vanuit de ondernemers binnen het Eiland8 project nogal wat commentaar op een aantal van fysieke culturele uitingen die door de corporaties geïnitieerd worden, voornamelijk de kinderschilderingen die in samenwerking met een lokale kunstenaars op een aantal energiehuisjes zijn aangebracht.
- 195 Wiersma, 2010, p. 11.
- 196 Informeel gesprek, Kunstenaars Stortplaats van Dromen, 11 mei 2011.
- 197 De gemeentelijke welzijnsinstellingen Cumulus, Portes en Doenja nemen hierbij een belangrijke plaats in. Ook de afdeling Culturele Zaken en de Dienst Maatschappelijke Ontwikkeling van de gemeente, wijkbureaus, de Vrede van Utrecht, UCK, ZIMIHC en Doe Mee In Overvecht zijn meer dan eens betrokken.
- 198 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 199 *ibid.*
- 200 Haagsma, 2008.
- 201 Mitros, 2008.
- 202 In Overvecht, 2008; Persoonlijk interview, Projectmanager Eiland8, The Wolf Vastgoed BV, 3 mei 2011.
- 203 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 204 "Kaart": Langenberg, 2008. "Nieuws": Mitros, 2009a. Nieuwbouwwoningen worden in Utrecht overigens steeds moeilijker verkocht. Verhuren is geen probleem, maar sinds de financiële crisis in 2007 aanbrak is de vraag en de doorstroom naar koopwoningen gestagneerd. Overigens zijn de Utrechtse corporaties naar eigen zeggen wel direct financieel afhankelijk van die verkoop. Zie Portaal, 2010, p. 75: "Wanneer het niet lukt om Loevenhout [een voor Portaal belangrijk nieuwbouwproject in Overvecht] te verkopen, dan heeft dat grote gevolgen voor onze financieringsbehoefte. Dat zou de mogelijkheden om in Utrecht verder te investeren, beperken."
- 205 Persoonlijk interview, Projectleidster Entree!, Vrede van Utrecht, 3 mei 2011.
- 206 Mitros, 2010.
- 207 Doe Mee In Overvecht, 2011.
- 208 Mitros, 2011a.
- 209 Bo-ex, 2009, p. 11.
- 210 Mitros, 2009a.
- 211 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 212 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 213 Persoonlijk interview, Manager Stad Utrecht, Mitros Wonen, 27 april.
- 214 PWS Rotterdam, 2009.
- 215 Rotterdamse Raad voor Kunst en Cultuur, 2008, p. 8.
- 216 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 217 Woonstad Rotterdam, 2010a, p. 39.
- 218 Woonbron is dan ook de enige corporatie die zich bezighoudt met cultuur als referentie- of herkenningspunt. Naar eigen zeggen creëren ze met fysieke cultuur in de wijk "een eigen gezicht" en herkenbaarheid voor de wijk. Initiatieven van andere corporaties zijn hier minder duidelijk op gericht. Woonbron Delfshaven, 2008a, p. 10.
- 219 Persoonlijk interview, Projectleider Sociaal Investeren, Vestia Rotterdam Zuid, 5 april 2011.
- 220 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 221 *ibid.*; Persoonlijk interview, Trainee PWS Rotterdam, 25 maart 2011.
- 222 "op de kaart zetten": PWS Rotterdam, 2009; De KunstSuper, 2011. Meer dan in andere steden: Persoonlijk interview, Trainee PWS Rotterdam, 25 maart 2011.
- 223 Woonbron Delfshaven, 2010, p. 8 & Woonbron, 2008, p. 12.
- 224 "Eendrachtige wijze": PWS Rotterdam, 2008, p. 16. "Strategisch samen": Com.wonen, 2010, p. 40.
- 225 Vestia, 2009, p. 6.
- 226 Woonbron Delfshaven, 2010, p. 8. Woonbron, 2008, p. 12.
- 227 Woonbron Delfshaven, 2008b, p. 30.

- 228 Persoonlijk interview, Trainee PWS Rotterdam, 25 maart 2011.
- 229 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 230 Persoonlijk interview, Trainee PWS Rotterdam, 25 maart 2011.
- 231 Walgenbach, 2011, p. 5; Meijden & Thissen, 2010, p. 222.
- 232 Lans, 2010, p. 8; Persoonlijk interview, 15 april 2011.
- 233 Woonbron Prins Alexander, 2007, p. 2.
- 234 Woonbron, 2010.
- 235 Persoonlijk interview, Projectleider Sociaal Investeren, Vestia Rotterdam Zuid, 5 april 2011.
- 236 *ibid.*
- 237 Museum Rotterdam, 2011a, p. 77.
- 238 Persoonlijk interview, Regisseur Kunst & Cultuur, Woonbron, 22 maart 2011.
- 239 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 240 Persoonlijk interview, Projectleider Sociaal Investeren, Vestia Rotterdam Zuid, 5 april 2011.
- 241 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 242 *ibid.*
- 243 *ibid.*
- 244 *ibid.*
- 245 *ibid.*
- 246 Persoonlijk interview, Trainee PWS Rotterdam, 25 maart 2011.
- 247 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 248 FanU is inmiddels overigens failliet.
- 249 Persoonlijk interview, Projectmanager Eiland8, The Wolf Vastgoed BV, 3 mei 2011.
- 250 *ibid.*
- 251 Persoonlijk interview, Projectmanager Eiland8, The Wolf Vastgoed BV, 3 mei 2011.
- 252 Bernadottelaan 222, 2011b.
- 253 Bernadottelaan 222, 2011c.
- 254 Bernadottelaan 222, 2011a.
- 255 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 256 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 257 Interessant is de veranda die de bij Eiland8 hurende organisatie Expodium voor zijn pand heeft gebouwd. Met deze doorbreking van de fysieke opzet van de wijk hoopt men "uitnodigend aanwezig te zijn op straat". Zie Expodium, 2011a.
- 258 Persoonlijk interview, Projectmanager Eiland8, The Wolf Vastgoed BV, 3 mei 2011.
- 259 Kanaleneiland Centrum Utrecht, 2011.
- 260 Persoonlijk interview, Projectmanager Eiland8, The Wolf Vastgoed BV, 3 mei 2011.
- 261 *ibid.*
- 262 Men kan zich hierbij afvragen in hoeverre het 'invliegen' van creatieve ondernemers hiervoor het juiste middel is. Als de oorspronkelijke bewoners met veel plezier in Kanaleneiland wonen, waar zijn creatieve ondernemers dan voor nodig om dit zichtbaar te maken?
- 263 Persoonlijk interview, Projectmanager Eiland8, The Wolf Vastgoed BV, 3 mei 2011.
- 264 Hiermee wordt het eerste stadium van gentrification bedoeld zoals die zich in steden als New York heeft voltrokken, waarbij de aanwezigheid van kunstenaars in de wijk leidt tot een instroom van nieuwe, kapitaalkrachtige, bewoners. Zie Ley, 1996.
- 265 Mitros, 2009, p. 10.
- 266 *ibid.*, p. 8.
- 267 Persoonlijk interview, Procesmanager Herstructurering, Portaal, 27 april.
- 268 Expodium, 2011b. locatie:KANALENEILAND is onderdeel van een groter project dat de rol van kunst in gentrification kritisch onder de loep neemt. Expodium is hiervoor een samenwerking met de Hogeschool voor de Kunsten aangegaan en heeft eveneens een locatie in Detroit.
- 269 Opvallend is dat de groene omgeving door corporaties wordt aangedragen als een reden voor het de vestiging van Eiland8 in Kanaleneiland, terwijl dit nu niet bepaald een kwaliteit is die normaliter een zuigende werking heeft op de culturele sector.
- 270 Opvallend is ook dat er nergens gesproken wordt over Vechtclub XL, een door particuliere partijen te ontwikkelen creatieve broedplaats in de directe nabijheid van Eiland8. Dit terwijl deze nadrukkelijk op dezelfde doelgroep als Eiland8 is gericht.
- 271 De Nieuwe Unie is later met het WoonBedrijf Rotterdam gefuseerd tot Woonstad Rotterdam.
- 272 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 273 Deelgemeente Charlois, 2009, p. 27.
- 274 Woonstad Rotterdam, 2010b, p. 45.
- 275 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 276 Woonstad Rotterdam, 2010b, p. 45.
- 277 Persoonlijk interview, Eigenaar Wandschappen, 15 april 2011.
- 278 Persoonlijk interview, Senior Projectleider Strategie en Beleid, Woonstad Rotterdam, 15 april 2011.
- 279 Persoonlijk interview, Eigenaar Wandschappen, 15 april 2011.
- 280 Een project dat uiteindelijk dusdanige proporties aannam dat zelfs de politie interesse toonde: "Ja jullie hebben goddomme al die jochies gefotografeerd die wij drie keer per week moeten oppakken. En we weten nijs van hun." Persoonlijk interview, Eigenaar Wandschappen, 15 april 2011.
- 281 De kunstenaars zijn zich namelijk maar al te goed bewust van hun bijdrage aan de wijk. Men verbindt dit ook met de door wegvallende subsidies ingegeven zoektocht naar een nieuw soort opdrachtgeverschap, waarbij men zelf financiering voor projecten gaan zal moeten zoeken. Een van de partijen waarbij men met dit "omgekeerd opdrachtgeverschap" terecht zou kunnen, zijn de corporaties. Persoonlijk interview, Eigenaar Wandschappen, 15 april 2011.
- 282 Woonstad Rotterdam, 2011.
- 283 Meijden, et al., 2009, p. 131.
- 284 De overige bewoners spraken bijvoorbeeld geen Nederlands of waren slecht ter been.
- 285 Persoonlijk interview, Projectleidster Entree!, Vrede van Utrecht, 3 mei 2011.
- 286 Zoals dit bijvoorbeeld bij het project Kunst in Portieken van Bo-Ex is gebeurd. Zie Laurens, 2010.
- 287 Persoonlijk interview, Projectleidster Entree!, Vrede van Utrecht, 3 mei 2011.
- 288 Transpair, 2011.
- 289 Persoonlijk interview, Projectleidster Entree!, Vrede van Utrecht, 3 mei 2011.
- 290 Informeel gesprek, kunstenaars Stortplaats van Dromen, 11 mei 2011.

- 291 *ibid.*
- 292 Mitros, 2011c, p. 2.
- 293 Mitros, 2011a.
- 294 Mitros, 2011c, p. 2.
- 295 *Het plaatsen van planten in de portieken was een specifiek onderdeel van de installaties van één van de kunstenaarscollectieven.*
- 296 *ibid.* Overigens is de ergernis over scooters en fietsen in de portiek een probleem wat tijdens het project vaker terug kwam. Meerdere bewoners hoopten dan ook dat de kunstwerken ervoor zouden zorgen dat mensen het portiek niet meer als fietsenstalling zouden gebruiken.
- 297 Museum Rotterdam, 2011b. *Het Gemaal op Zuid is overigens ook in het bezit van Vestia.*
- 298 Een van de Vrouwen opperde zelfs dat als er ook een mannenblad over de mannen van de Velden zou komen, "de mannen van Vestia een plekje in het blad verdienen". Museum Rotterdam, 2011c.
- 299 Persoonlijk interview, Projectleider Sociaal Investeren, Vestia Rotterdam Zuid, 5 april 2011.
- 300 *ibid.*
- 301 Overigens zou het wel zo kunnen zijn dat scheefwonen in Utrecht meer aan de orde is, waardoor de concentratie van kansarmen in de stad minder groot dan in Rotterdam is.
- 302 De lange looptijd en grote omvang van dit project heeft er zelfs toe geleid dat de bij de Hofbogen betrokken corporaties een apart bedrijf ervoor hebben opgericht, Hofbogen B.V.
- 303 Hoewel de gemeente in Zuilen wel een aantal grotere culturele projecten heeft, een voorbeeld is onder andere het culturele centrum Het Vorstelijk Complex, zijn de corporaties hier niet of nauwelijks bij betrokken.
- 304 Opvallend is ook dat Utrechtse corporaties vrijwel geen industriële panden aanwenden om cultureel ondernemers te huisvesten, iets wat in Rotterdam nadrukkelijk wel gebeurt. Nu is er in Rotterdam natuurlijk veel meer sprake van leegstaand industrieel vastgoed. Toch zijn hier ook in Utrecht mogelijkheden voor. Zo is er al langere tijd sprake van een culturele cluster in de zogenaamde Cartesiusdriehoek en rondom de Merwedekanaalzone, iets waar Marien de Langen, directeur van Mitros, in een publicatie rondom Utrecht als Culturele Hoofdstad van Europa zelfs nadrukkelijk over spreekt: "Daar zit ook wat mij betreft wat wij zouden kunnen doen als woningcorporatie. Een aantal van dat soort plekken of minstens één van die plekken zouden wij willen aandragen. Dan heb ik het over de Merwedekanaalzone of de Cartesiusdriehoek. Of dat soort gebieden." Zie Utrecht 2018, 2010, p. 10.
- 305 Persoonlijk interview, Eigenaar Wandschappen, 15 april 2011.
- 306 Zukin, 1982 & 1995; Florida, 2002 & 2008; Marlet, 2009 & 2010; Marlet & Woerkens, 2011.
- 307 Cultuur zou immers door middel van het verbeteren van de externe beeldvorming van een gebied de vraag naar woning kunnen vergroten.
- 308 Vgl. Zebracki et al., 2010, p. 2.
- 309 e.g. Hall, 1998; Aalst, 2005; Scott, 1997, 2000;
- 310 Zie Ministerie van VROM, 1992.
- 311 Voor Barcelona zie Dodd, 2003.
- 312 Florida, 2005.
- 313 Vgl. Zukin, 1995.
- 314 Symbolische kapitaal: Miles, 2007, p. 77. Culture-led gentrification: Miles & Paddison, 2005.
- 315 *ibid.*, p. 82.
- 316 Evans, 2003.
- 317 Matarasso, 1997.
- 318 Vgl. Monshouwer, 2010.
- 319 Culture-led gentrification: Miles & Paddison, 2005. Derde golf van gentrification: e.g. Uitermark et al., 2007.